UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00092119 7

Bhatt, Gopi Nath
Samskararatnamala

BL
1215
R5B5
1898
v.1

3|-

1.] [*Price Rupee one.*

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

OLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

KASHI PANDIT SAMAJ.

॥ श्रीः ॥

गोपीनाथभट्टीतिप्रसिद्धाभिधेया

संस्काररत्नमाला ।

SANSKAR RATNA MALA

BY

SHRI GOPEE NATH BHATT OAK

EDITED AND REVISED

BY

PANDIT RAMA KRISHNA SHASTRI

ALIAS TATYA SHASTRI PATWARDHANA

Professor Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES :

PRINTED AT THE RAJ-RAJESHWARI PRESS

AND

CHANDRAPRABHA PRESS COMPANY LIMITED.

1898.

REGISTERED ACCORDING TO ACT. XXV. OF 1867.

BL
1215
R5B5
1898
v.1

LIBRARY
AUG 30 1971
UNIVERSITY OF TORONTO

वा

॥ श्रीः ॥

अथ संस्काररत्नमालाप्रथमप्रश्न आरभ्यते ॥

——*॥श्रीः॥*——

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसत्याषाढमहर्षये नमः ॥

वात्सल्यात् पितरौ कपोलयुगलं स्वस्यागतौ चुम्बितुं
दृष्ट्वाकुंचितमास्यपद्ममलं सेषत्स्मितं सत्वरम् ॥
अन्योन्यं शिवयोस्ततः सुवदने युक्ते अभूतान्तयो-
रित्थं ते विनोदितौ स भगवान् बालो गजास्यो ऽवतु ॥१॥

तं गजास्यं स्तुतं देवैः प्रशान्तं विद्यया युतम् ॥
तन्त्रयन्त्रावृतं नौमि तन्वन्तं जगतां हितम् ॥ २ ॥

षट्पत्रपद्मबन्धोयम् ॥

विनायकं सुकण्ठकं विधीशविष्णुविष्टुतं
विनाशितामितासुरं विषाणपाणिपाशिनम् ॥
विपांस्विभास्यभालकं विभाकरं परं सुरं
विशालदण्डदन्तिनं विभुं भजे यजे सदा ॥ ३ ॥

अष्टपत्रपद्मबन्धोयम् ॥

नमस्तस्मै गणेशाय ज्ञानविज्ञानदायिने ॥
यस्यानलायते नाम विघ्नारण्यविदाहने ॥ ४ ॥

विद्यामहागणपतिं देवं व्याडीश्वरं तथा ॥
योगेश्वरीं च वाग्देवीं लक्ष्मीनारायणौ गुरून् ॥ ५ ॥

सत्याषाढं मुनिश्रेष्ठं जातरूपशिरोरुहम् ॥
पितरौ च नमस्कृत्य मातृदत्तं तथैव च ॥ ६ ॥

सूत्रं भाष्यं च विविधाः पद्धतीः प्रेक्ष्य च स्मृतीः ॥
ओकोपाह्वेन विदुषा गोपीनाथेन कौतुकात् ॥ ७ ॥
विश्वेशतुष्ट्यै च विदुषां सतां संतोषकारिणी ॥
संस्काररत्नमालाख्या पद्धतिः प्रवितन्यते ॥ ८ ॥
महादेवमहेशाभ्यां पद्धत्योः कृतयोर्यतः ॥
न वै मूलं संगृहीतं कर्तुं तस्यापि संग्रहम् ॥ ९ ॥
क्वचित् क्वचित् कृतां ताभ्यां सूत्रस्वारस्यवर्जिताम् ॥
संत्यज्य पद्धतिं तत्रान्यां वै रचयितुं तथा ॥ १० ॥
क्व चित् सूत्रे भाष्यकृता व्याख्या नैव कृता यतः ॥
तत्सूत्रमपि व्याख्यातुमपि व्याख्यान्तरं क्व चित् ॥ ११ ॥
सूत्रस्वरसतः कर्तुं क्रियते ऽतो मयोद्यमः ।
मान्यान्मात्सर्यरहितान् सदाचारयुतान् बुधान् ॥ १२ ॥
मुहुर्मुहुः प्रणम्याहं प्रार्थयामि कृताञ्जलिः ॥
अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतेर्मान्द्याच्छ्रुतस्य वा ॥ १३ ॥
यद्भवेत्पूरणीयं तद्विशोध्यं च विचक्षणैः ॥

अथ संस्काराः ॥ तानाह गौतमः ॥

गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्च महायज्ञा अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रायणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः ॥ अष्टावात्मगुणाः दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो माङ्गल्यमकार्पण्यमस्पृहेति ॥

यस्यैते चत्वारिंशत् संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यमाप्नोतीति । स्नानं समावर्तनम् । सहधर्मचारिणीसंयोगो विवाहः। पार्वणः पार्वणस्थालीपाकः। श्राद्धं मासिकश्राद्धं तस्यैव संस्थात्वात् ॥ तच्च श्राद्धप्रकरणे साधयिष्यामः ॥ श्रावणी पौर्णमासी तत्र कर्तव्यं श्रवणाकर्म ॥ आग्रहायणी मार्गशीर्षी तत्र कर्तव्यं प्रत्यवरोहणम् । चैत्री तत्र कर्तव्यः शूलगवः ॥ आश्वयुजी आश्विनीपौर्णमासी तत्र कर्तव्यमाश्वयुजी कर्मेति ॥ आपन्नस्य द्वेष्टुरपि रक्षणं दया ॥ बाह्ये आभ्यन्तरे वा परेण दुःखे उत्पादिते ऽपि तस्मिन् कोपाभावः क्षमा सैव क्षान्तिः ॥ गुणिनां गुणानाविष्करणमसूया एतद्भिन्ना अनसूया ॥ निन्दितसंसर्गाभक्ष्यादिपरिहारपूर्वकं स्वधर्मव्यवस्थानं शौचम् । शरीरपीडावहक्षुद्रकर्माचरणमायासस्तद्भिन्नो ऽनायासः ॥ अप्रशस्तकर्मवर्जनपूर्वकं प्रशस्तकर्माचरणं मङ्गलं तस्य भावो माङ्गल्यम् ॥ अदैन्यपूर्वकं सत्पात्रे भक्त्या शक्त्या च प्रत्यहं दानमकार्पण्यम् ॥ परकीयवस्तुन्यभिलाषः स्पृहा तद्भिन्ना अस्पृहा ॥ सूत्रकृता ऽऽश्वयुज्या अविधानात्तत्र औपासनहोमः संस्थात्वेन ग्राह्यः । उक्तं च वैखानसेन । स्थालीपाकोष्टका अमाश्राद्धमौपासनहोमः श्रावण्याग्रहायणी चैत्रीति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः । वैश्वदेवमेके चैत्रीस्थाने समामनन्तीति पाकयज्ञसंस्थाः सप्तेत्यन्वयः। पाकयज्ञसंस्था उद्दिश्य सप्तत्वं विधीयते। तच्च सप्तत्वं चरमपदलक्षणया सप्तान्यतमत्वम् । उद्देश्यविधेयभावस्थले विधेयतावच्छेदकरूपेण विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वबोधो व्युत्पत्तिसिद्धः । उद्देश्यतावच्छेदकं पाकयज्ञसंस्थात्वं विधेयतावच्छेदकं सप्तान्यतमत्वं तथा च पाकयज्ञसंस्थाः सप्तान्यतमा इत्यर्थे सिद्धे आधिक्यव्यवच्छेदसिद्धिः ।

एतेन सिद्ध्यसिद्धिव्याघातो निरस्तः । न्यूनत्वव्यवच्छेदस्तु सप्तत्वान्वयादेव लभ्यते । बौधायनेन तु पाकयज्ञसंस्थानामपरिमितत्वमपि पक्षे उक्तं कर्मान्तसूत्रे । अपरिमिता उ हैके ब्रुवते यच्च किं चान्यत्र विहाराद्धूयते सर्वास्ताः पाकयज्ञसंस्था इति । अत्रैतद्भवस्वामिभाष्यम् । अविशेषेण यत्किंचित्त्रेताग्नेरन्यत्र हूयते सर्वास्ताः पाकयज्ञसंस्था इति । एतेनापरिमितत्वं दर्शितमिति । एतन्मते सप्तान्यतमत्वं सप्तपदेन न लक्षणीयम् । आङ्गिराः । गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिरेव च । बलिर्विष्णुबलिः । जातकृत्यं नामकर्म निष्क्रमोन्नाशनं तथा ॥ चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम् ॥ स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टकाश्च यथायथम् । श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् । उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यकाः । नित्या एव नित्यकाः स्वार्थे कप्रत्ययः । संस्कारा नियता एते ब्राह्मणस्य विशेषतः । पंचविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः । ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिषु सुयन्त्रिता इति । तद्व्रतानामित्यत्र प्रसिद्धवाचिना तच्छब्देन वेदो ग्राह्यः । सत्याषाढेन भगवता ऽऽचार्येण काण्डव्रतानामुक्तत्वाद्वेदव्रतस्थाने काण्डव्रतानि ग्राह्याणि । तानि नव षट् पञ्च चत्वारि वेत्यग्रे वक्ष्यते । श्रावण्यां भवं श्रावण्यम् । आश्वयुज्यां भवमाश्वयुज्यम् । मार्गशीर्षे भवं मार्गशीर्ष्यम् । दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । श्रावण्यामाश्वयुज्यां मार्गशीर्ष्यां क्रमेण कर्तव्यानि श्रवणाकर्माश्वयुजीप्रत्यवरोहणानि । पार्वणमित्यत्र पार्वणश्च पार्वणं चेत्येकशेष एकवद्भावश्च नपुंसकमनपुंसकेनेतिसूत्रात् । तेन पार्वणस्थालीपाकस्यापि संग्रहः । उत्सर्गो वेदोत्सर्जनम् । श्राद्धादिष्वित्यादिशब्दाद् यजनादीनां ग्रहणम् । अत्र ब्राह्मणग्रहणं

क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणम्। अतः परं द्विजातीनां संस्कृतिर्नियतोच्यते। संस्काररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकमित्याश्वलायनेन द्विजातिपदोपादानात्। नियता नित्या। उदाहृताङ्गिरोवचने पंचविंशतिरित्युक्तिस्तत्तद्गृह्योक्तसंस्कारोपलक्षिका। अस्ति चात्र स्मृतिः। स्वेस्वे गृह्ये यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोखिलाः। कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमृच्छतीति। अतोस्मद्गृह्ये केषां चित् संस्काराणामनुक्तावपि न दोषः। संज्ञाविशेषमप्याहाश्वलायनः। नैमित्तिकाः षोडशोक्ता समुद्वाहावसानकाः। सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मताः। मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम्। महायज्ञाश्च नित्याः स्युः संध्यावच्चाग्निहोत्रवदिति। अङ्गिरोवचनोपात्ता गर्भाधानप्रभृतयः समुद्वाहावसानकाः। षोडश नैमित्तिका इत्यर्थः। पार्वणश्राद्धं मासि कर्तव्यमशक्तानां वार्षिकम्। अशक्तैर्वर्षे यस्यां कस्यां चिदमायां कर्तव्यमित्यर्थः। एतस्मादेव वचनात् मासिकं पार्वणं प्रोक्तमित्यत्र प्रतिदर्शं कर्तव्यतावगता भवति। स्पष्टमेतदुक्तं स्मृत्यन्तरे। प्रतिदर्शं पार्वणं स्यादशक्तौ वार्षिकं भवेदिति। याज्ञवल्क्यः। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः। निषेकादिश्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रिया इति। निषेको गर्भाधानं श्मशानशब्देनान्त्यकर्म लक्ष्यते। तेषां द्विजानां, तेषां मन्त्रत इत्युक्तेः शूद्रस्यामन्त्रका इति गम्यते। संस्कारानुक्त्वाऽऽह यमः। शूद्रोप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृत इति। तत्र शूद्रस्य वेदाध्ययनाद्यभावात्तदर्थोपनयनकाण्डव्रतादीनां निवृत्तिः। जातकर्माद्याः क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः। तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रक इति स्मृतेः। एताः जात-

कर्मादिचूडान्ताः । होमोऽपि द्विजानामेव । गार्भैर्होमैर्जातकर्म चूडामौञ्जीनिबन्धनैः । बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यत-इति मनुवाक्ये द्विजग्रहणात् । बीजं शुक्रशोणिते तत्संबन्धि निषिद्धकालमैथुनादिप्रयुक्तं बैजिकम् । अशुचिगर्भकोशस्थितिजं गार्भिकम् । तदपगच्छतीति कुल्लूकभट्टः । बीजगर्भयोः पापनिमित्तत्वाभावादुभयसंसर्गादशुचित्वमात्रमेनःशब्दार्थो न तु पापमिति तु मेधातिथिः । विज्ञानेश्वरस्तु एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमित्येतद्व्याख्याने व्याधिसंक्रान्त्यादिनिमित्तमेनो न तु पतितोत्पन्नत्वादीत्याह ॥ अथ संस्काराणां फलानि स्मृतिसंग्रहे । निषेकाद्बैजिकं चैनो गार्भिकं चापमृज्यते । क्षेत्रसंस्कारसिद्धिश्च गर्भाधानफलं स्मृतम् । गर्भे भवेच्च पुंसूतेः पुंस्त्वस्य प्रतिपादनम् । पुंसूतिः पुंसवनम् । निषेकफलवत् ज्ञेयं फलं सीमन्तकर्मणः । निषेको गर्भाधानं गर्भाम्बुपानजो दोषो जातात्सर्वोऽपि नश्यति । जातात् जातकर्मानुष्ठानात् । अपिशब्दस्य दोषशब्देनान्वयः । आयुर्वर्चोऽभिवृद्धिश्च सिद्धिर्व्यवहृतेस्तथा । व्यवहृतिर्व्यवहारस्तस्य सिद्धिरित्यर्थः । नामकर्मफलं त्वेतत्समुद्दिष्टं मनीषिभिः । सूर्यावलोकनादायुरभिवृद्धिर्भवेद् ध्रुवा । निष्क्रमादायुःश्रीवृद्धिरप्युद्दिष्टा मनीषिभिः । अन्नाशनान्मातृगर्भमलाशादपि शुध्यति । बलायुर्वर्चोवृद्धिश्च चूडाकर्मफलं स्मृतम् । उपनीतेः फलं त्वेतत् द्विजतासिद्धिपूर्विका । वेदाधीत्यधिकारस्य सिद्धिर्ऋषिभिरीरितेति । यत्र यत्र चापी श्रूयते तत्र बैजिकगार्भिकैनोविनाशोऽपि फलं ज्ञेयम् । अन्येऽपि कर्णवेधादयः संस्काराः शास्त्रान्तरोक्तास्तत्रतत्र वक्ष्यन्ते ॥ इति संस्काराः ॥ अथ वक्ष्यमाणकर्मणां परिभाषाधीनत्वादादौ संक्षेपतः परिभाषार्थः कारिकाभिर्निबध्यते ।

स्नातः कुर्वीतोपवीती सर्वं कर्म पवित्रवान् ॥ आचान्तः पुनरा-
चामेत्तिलकी बद्धचूडकः ॥ १ ॥ श्रद्धया कर्म कुर्वीत धौतवस्त्र-
धरो भवेत् ॥ अलङ्कृतः शुचिर्मौनी दम्भासूयादिवर्जितः॥२॥
आपद्युक्तोपि शुद्धः सन्नेव कर्म समाचरेत् ॥ जपहोमादिषु नरम-
न्यं नाकारणात्स्पृशेत् ॥ ३ ॥ अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शश्चेत्तदा वायुप-
स्पृशेत् ॥ बुद्धिपूर्वकसंस्पर्शे प्राणायामत्रयं चरेत् ॥४॥ वर्णत्रय-
स्य संस्पर्शादाचम्य प्रयतो भवेत् ॥ संस्पर्शे प्रतिलोमानां क-
र्मत्यागो विधीयते ॥ ५ ॥ खल्वाटत्वादिदोषेण विशिखश्चेन्नरो
भवेत् ॥ कौशीं तदा धारयीत ब्रह्मग्रन्थियुतां शिखाम् ॥ ६ ॥
कार्येयं सप्तभिर्दर्भैर्धार्या श्रोत्रे तु दक्षिणे ॥ नैकवासा न च द्वी-
पे नान्तराले कदा चन ॥ ७ ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्या-
दशुचिः क चित् ॥ परितो वेष्टितोद्भिस्तु द्वीपमित्यभिधीयते ॥
॥ ८ ॥ अनावृतस्तु यो देशः सोन्तरालं प्रकीर्तितम् ॥ दानं प्र-
तिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च ॥ ९ ॥ साङ्गुष्ठेन सदा का-
र्यमसुरेभ्योन्यथा भवेत् ॥ अप्रौढपादः कुर्वीत कृतास्वायाम ए-
व च ॥ १० ॥ त्रिमात्रः प्रणवो वाच्यः कर्मारम्भे च सर्वदा ॥
उपोषितः कर्म कुर्याद्विध्यनुज्ञे विना सदा ॥ ११ ॥ पेषणादि-
कयन्त्रेषु शब्दो यावत् प्रवर्तते ॥ पतितान्त्यजचण्डालादीनां या-
वच्च शब्दकः ॥ १२ ॥ तावत्कर्म न कर्तव्यं तथा संध्याद्वयेपि
च ॥ संकीर्त्य मासपक्षादीन्निमित्तानि तथैव च ॥ १३ ॥ इदं
कर्म करिष्येहमिति संकल्पमाचरेत् ॥ यावन्ति कर्मसंबद्धान्यृ-
क्षाणि स्युस्तु तावताम् ॥१४॥ वारादीनामपि तथा युक्तं सर्वत्र
कीर्तनम् ॥ केन चित्तु नवीनेन प्रोक्तमेतत्तु युक्तितः ॥ १५ ॥
कर्मण्यनियतैर्धर्मैः साध्ये साधारणोक्तितः ॥ वारादीनां समुल्ले-
खो निर्वाह्योस्मिंस्तु कल्पके ॥ १६ ॥ प्रायोगिकास्त्वेकभादेरेव

कुर्वन्ति कीर्तनम् ॥ अनुल्लङ्घ्य स्वशास्त्रोक्तविधिं कर्म समाचरे-
त् ॥ १७ ॥ कर्मान्यथाकृतं ज्ञात्वा तावदेव पुनश्चरेत् ॥ प्रधा-
नस्याक्रियायां तु साङ्गं तत्पुनराचरेत् ॥ १८ ॥ तदङ्गाकरणे
प्रायश्चित्तमेव न कर्म तत् ॥ प्राची दिशामनुक्तौ स्यादथ वैशा-
न्युदक् स्मृता ॥ १९ ॥ अनुक्तौ प्रह्वतादीनां कर्तुरासीनता
भवेत् ॥ कर्त्रङ्गानामनुक्तौ तु दक्षिणाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ २० ॥
चक्षुरादिषु नैतत्स्यादिति नारायणः सुधीः ॥ कदङ्गस्पर्शने
वामो हस्तोन्यस्पर्शनेन्यकः ॥ २१ ॥ नाभ्यधोङ्गान्यसन्ति स्यु-
र्नाभ्यूर्ध्वं स्युस्तु सन्ति वै ॥ नाभौ त्वन्यतरो हस्त इति ज्ञेयं वि-
चक्षणैः ॥ २२ ॥ करे रोगो यदि तदोभयत्रोभावपि स्मृतौ ॥
अवैधं नाभ्यधः स्पर्शं कर्मकाले न चाचरेत् ॥ २३ ॥ रक्तपूया-
रेतआदिस्पर्शे स्नानं प्रकीर्तितम् ॥ प्राक्संस्थं कर्म देवानामु-
दगादिगपवर्गकम् ॥ २४ ॥ उदगादिक्संस्थमथवा प्राचीदिग-
पवर्गकम् ॥ दक्षिणाशापवर्गं तु प्रत्यगादिक्संस्थमेव हि ॥२५॥
पित्र्यं कर्म प्रकर्तव्यं स्पष्टं यदि वचो भवेत् ॥ अङ्गोपस्पर्शनं
वस्त्रदशासंस्पर्शने तथा ॥ २६ ॥ छेदने भेदने चैव निरासे ख-
नने तथा ॥ पैतृके राक्षसे रौद्रे नैर्ऋते चाभिचारिके ॥ २७ ॥
एतेषु वै निमित्तेषु जलोपस्पर्शनं भवेत् ॥ अधोवायुसमुत्सर्गे प्र-
हासेनृतभाषणे ॥ २८ ॥ मार्जारमूषकस्पर्शे आक्रन्दे क्रोधसंभ-
वे ॥ निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यत्त्वो-
त्त्वाख्वोः स्नानमुक्तं तद्वन्यविषयं भवेत् ॥ इति केचिद् बुधाः प्रा-
हुरन्येत्वित्थं समाचरे ॥ ३० ॥ पुच्छान्यदेशसंस्पर्श उदकस्पर्शनं
भवेत् ॥ स्नानं तु पुच्छसंस्पर्शे कर्मकाले च भोजने ॥ ३१ ॥
अबुद्धिस्पर्शविषये वायुपस्पर्शनं भवेत् ॥ बुद्धिपूर्वे तु स्नानं स्या-
दिति प्राहुः परे बुधाः ॥ ३२ ॥ सौम्याख्यादिशि कर्तव्यो नि-

शसो देवकर्मसु ॥ पितृकर्मसु याम्याख्यदिश्येष परिकीर्तितः ॥ ३३ ॥ दैवे कर्मणि सामन्ते प्रादक्षिण्यं प्रकीर्तितम् ॥ पित्र्ये-प्येवं बुधैर्ज्ञेयं नेदं स्यात्परिषेचने ॥ ३४ ॥ अप्रादक्षिण्यमेव स्यात्तत्र सूत्रकृदुक्तितः ॥ निवीतिता मानुषे स्याद्दैवे यज्ञोपवीतिता ॥ ३५ ॥ प्राचीनावीतिता तु स्यात्पित्र्ये स्पष्टं वचो यदि ॥ स्मृत्युक्ताङ्गेषु विज्ञेये उभे स्मृत्युक्तरीतितः ॥ ३६ ॥ अप्रादक्षिण्यापसव्ये सूत्रोक्तनियमोत्र वा ॥ हवनं भोजनं दानं श्राद्धं देवार्चनादि च ॥ बहिर्जानु न कार्यं स्यात्तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ ॥ ३७ ॥ विहारः पृष्ठतो नैव प्रकर्तव्यः कदा चन ॥ पात्राण्याज्यं हविर्वह्निहरेतेष्वन्तःक्रमात्परम् ॥ कर्तारस्तु बहिर्भूता एवं-ष्वन्तस्तु होमकृत् ॥ ३९ ॥ बहिर्भूतस्ततो ब्रह्मान्येभ्योन्तर्भूत ईरितः ॥ सर्वेष्वेतेषु पत्न्यन्तस्ततोप्यन्वः पतिर्भवेत् ॥४०॥ एतत्सर्वत्र विज्ञेयं विशेषविधिना विना ॥ अविज्ञातस्वरा मन्त्राः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ४१ ॥ एकश्रुत्यैव सर्वत्र जयन्तस्वामिभाषणात् ॥ ऋषिं च देवतां छंदो विनियोगं मनोस्तथा ॥ ॥ ४२ ॥ विज्ञायैव क्रियाः कार्या याज्ञवल्क्यमुनिस्मृतेः ॥ ऋषिश्छन्दो देवतेति छन्दश्चर्षिश्च देवता ॥ ऋषिं च देवतां छंद इत्येवं स्यात् त्रिधा क्रमः ॥४३॥ सौत्रा मन्त्रा वेदविद्भिर्वामदेवर्षयः स्मृताः ॥ लिङ्गोदितो भवेद्देवो ऽस्पष्टे देवे ऽनलः स्मृतः ॥ ॥ ४४ ॥ सौत्रेष्वृष्यादिविज्ञानं नेत्युक्तं पारिजातके ॥ वैतानिके मखे श्राद्धे ब्रह्मयज्ञे तथैव च ॥ ४५ ॥ ऋष्याद्यवगतेर्नैवापेक्षास्तीति पुरातनाः ॥ श्रौते श्राद्धे च मन्त्रादौ प्रणवोपि न हीष्यते ॥ ४६ ॥ अन्ये त्वेतस्य वचसो निर्मूलत्वादिहापि च॥ स्यादृष्यादिस्मृतिस्तारोच्चारणं चेति वै जगुः ॥ ४७ ॥ मन्त्रान्त्यस्य त्वक्षरस्य पाठकाले हि कर्मणः ॥ सर्वत्रोपक्रमः का-

यः सूत्रकारस्य वाक्यतः ॥४८॥ स्वाहाकारो हि मन्त्रान्ते नियतः सूत्रवाक्यतः ॥ पित्र्यमन्त्रेपि नो यत्र स्वधाकारनिदर्शनम् ॥ ४९ ॥ स्वाहान्त एव तत्र स्यादिति भाष्यकृतेरितम् ॥ मन्त्रादौ मन्त्रमध्ये वा स्वाहाशब्दोस्ति चेत्तदा ॥ ५० ॥ नान्ते प्रयोक्तव्य इति प्रोक्तवानाश्वलायनः ॥ भवेदव्यवधानेन देवतापदतः पुरा ॥ ५१ ॥ स्वाहाकारस्य पाठश्चेत्तदा नान्ते भवेदयम् ॥ न चेद् भवेत्पाठ इत्थं तदान्तेपि भवेत्स तु ॥ ५२ ॥ स्वाहाधिमिति मन्त्रेस्मिन्नर्थे ह्यस्ति निदर्शनम् ॥ इदमेवानुसर्तव्यमत एव मनीषिभिः ॥ ५३ ॥ मन्त्रान्ते या वन्हिजाया सा तु मन्त्रस्वरूपिणी ॥ तदन्ते ऽन्यां प्रयुञ्जीत सा होमाङ्गतया मता ॥ ॥ ५४ ॥ शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्तादेतस्माद्वाक्यतः पुनः ॥ स्वाहाशब्दं प्रयुञ्जीयात्तन्त्रस्य प्रबलत्वतः ॥ ५५ ॥ विशेषोयं तन्त्रयुक्ते वैदिके होमकर्मणि ॥ जुहोति विधिसंबद्धमंत्रेष्वेष विधिः स्मृतः ॥ ५६ ॥ स्वाहांतो नाममंत्रः स्यादमंत्रास्वाहुतिष्वथो ॥ कर्मशिष्टोदकं कर्मसमाप्तौ तु परित्यज्येत् ॥ ५७ ॥ न त्वन्यत्रोपयुञ्जीताचमनक्षालनादिषु ॥ मन्त्रमुच्चारयेन्मन्त्रप्रतिपाद्यन्तु शेषिणम् ॥ ५८ ॥ संस्तुवंस्तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥ आभिमुख्येक्षणाधिक्यादेतदेवाभिमन्त्रणम् ॥ ॥ ५९ ॥ सन्निधौ तिष्ठन्नासीनो वा कुर्वञ् छेषिचिन्तनम् ॥ शेषिणश्चिन्तनं कुर्वन् सम्यक् स्थित्वा समीपतः ॥ ६० ॥ नातिमुद्रायुतो मंत्रं पठेदियमुपस्थितिः ॥ तिष्ठताश्रवणं चेत्स्याद्यत्र सा नियता तदा ॥६१॥ अभिमर्शो मंत्रपाठः संस्पर्शसमकालिकः ॥ चतुःस्वरोच्चारणात्मा जपतीति विधौ जपः ॥ ॥ ६२ ॥ अभिमर्शानुमन्त्राभिमन्त्रोपास्थितिकर्मणाम् ॥ प्रसाधितं जपत्वं हि व्याख्याकृद्भिरतस्त्वयम् ॥ ६३ ॥ चतुःस्वर-

स्वधर्मस्तु मन्त्रष्वेतेष्वपि स्मृतः ॥ ततोन्यत्र तु मन्त्राणां नियतै-
कश्रुतिर्भवेत् ॥ ६४ ॥ कात्यायनमतादत्रापि स्युर्वा स्वरसंयुताः॥
सर्वत्रैवं न्यूङ्खसाम्नोश्चत्वारो नियताः स्वराः ॥ ६५ ॥ संवा-
दप्रैषभिन्नानां मन्त्राणां स्यादुपांशुता ॥ आश्रावणं प्रवरणं प्र-
त्याश्रावणमेव च ॥ ६६ ॥ श्रौत्र एतान्यपि ज्ञेयान्युच्चैरेव वि-
चक्षणैः ॥ कुर्यादुपनयादीनि विवहान्तानि लौकिके ॥ प्राय-
श्चित्ताख्यकर्माणि काम्यकर्माणि वै तथा ॥ ६७ ॥ औपासने
लौकिके वा कर्तव्यानि सदा बुधैः ॥ उपाकर्मोत्सर्जने तु कु-
र्याच्छिष्ययुतो यदि ॥ ६८ ॥ लौकिकाग्नौ तदा कुर्यादशि-
ष्यश्चेत्स्ववन्हिके ॥ गृह्यानले प्रकर्तव्यो होमः पारायणीयकः ॥
॥ ६९ ॥ पारायणस्य कर्ता चेदृत्विग् लोकानले तदा ॥ अ-
वशिष्टं गृह्यकर्म कार्यमौपासनेऽनले ॥ ७० ॥ औपासनाग्नि-
साध्येषु प्रजासंस्कारकर्मसु ॥ मुख्यकर्तुरभावेन यदि कर्त्रन्तरं
भवेत् ॥ ७१ ॥ लौकिकाग्नौ तदा कर्म न तु गृह्ये कदा चन॥
सर्वाधानी भवेद्विप्रश्चेत्तदा तत्र लुप्यते ॥ ७२ ॥ स्थालीपा-
कः पार्वणाख्य औपासनहुतिस्तथा ॥ मासिश्राद्धादि लोका-
ग्नाविति के चिद् बुधा जगुः ॥ ७३ ॥ मासिश्राद्धं दक्षिणाग्ना-
वष्टकादीनि लौकिके ॥ वैजयंतीकृदाहेति प्राहुरन्येपि के चन ॥
॥ ७४ ॥ प्रजासंस्कारकर्माणि स्युर्लोकानलएव तु ॥ शास्त्रा-
न्तरप्रोक्तचित्तहोमाः संधानहेतवः ॥ ७५ ॥ नष्टस्य कर्मणो य-
स्मात् तस्मात्स्युर्गृह्यएव ते ॥ स्वतन्त्रत्वाल्लौकिकाग्नावेव शा-
स्त्रान्तरेरितम् ॥ ७६ ॥ ग्रहयज्ञादिकं कार्यं न तु गृह्यानले च-
रेत् ॥ गृह्यांतरोक्तं लोकाग्नौ गृह्याग्नावथ वा चरेत् ॥ ७७ ॥
पुनरग्न्याहितौ सर्वाधानिनो मथितानले ॥ आनीते श्रौत्रिया-
गाराद्वाग्नौ ब्रह्मौदनक्रिया ॥ ७८ ॥ विवाहे यदि निर्मंथ्यस्त-

द्‍ात्र स्यात्तु मंथनम् ॥ यदि द्वितीयः पक्षः स्यात्स्वीकार्योत्र स एव तु ॥ ७९ ॥ एवंरूपा व्यवस्था तु व्याख्याकृद्भिः प्रदर्शिता ॥ बहुशुष्केंधने चाग्नौ सुसमिद्धे विधूमके ॥ ८० ॥ साङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क चित् ॥ आज्यहोमे सूत्रकृता दर्व्येव विहिता यतः ॥ ८१ ॥ अतस्तत्र भवेत्सैव न स्रुवेण हुतिर्भवेत् ॥ साधनं क्षीरदध्यादिहोमे दर्वी स्रुवोऽथवा ॥ ॥ ८२ ॥ सूत्रकृद्विहिते होमे द्रव्यस्य कठिनस्य तु ॥ दर्वीहस्तोथवा ज्ञेयः शान्त्यादौ हस्त एव तु ॥ होमे शिष्टादृतोस्ति यतोतोत्र स एव हि ॥ ८३ ॥ हस्त एवाचार्यवाक्यादौपासनहुतौ भवेत् ॥ होमद्रव्ये त्वनादिष्टे सर्वत्राज्यं प्रकीर्तितम्॥ ॥ ८४ ॥ कण्ठोक्ता समिधा स्याच्चेद्यत्र प्रादेशमात्रता ॥ तत्रैव सा स्यादन्यत्र त्वैच्छिकीयं समीरिता ॥ ओषध्यः सक्तवः पुष्पं काष्ठं मूलं फलं तृणम् ॥ एतद्धस्तेन होतव्यं नान्यत् किंचिदचोदनात् ॥ अनादेशे दक्षिणा गौर्हेम वा पूर्णपात्रकम्॥८५॥ देवकार्ये नैव देयं रजतं त्वश्रुजं हि तत् ॥ पात्रं पादोपसंस्पृष्टं प्रक्षाल्यं सर्वथा बुधैः ॥ हुतं यन्मांसधौतेन तन्न भुंक्ते हि देवता ॥ पात्राणां शोधनं नातः कार्यं केवलहस्ततः ॥ किन्तु दर्भैस्तृणैर्वापि पर्णैर्वा वाससापि वा ॥ ८६ ॥ सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतो भवेत् ॥ अभिषेके विप्रपादक्षालने वामतः स्मृता ॥ ८७॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्तते ॥ स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिः ॥ ८८ ॥ बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ॥ तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् ॥ ८९ ॥ यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ॥ आकाङ्क्षितं शेषभूतमनुष्ठेयं विचक्षणैः ॥ ९० ॥ तत्कृतौ फलवैशिष्ट्यं न दोषस्त्वकृतौ भवेत् ॥ सामयाचा-

रिका धर्मा देशजातिकुलोद्भवाः ॥ ९१ ॥ ग्रामाचाराः परिग्राह्या ये च शास्त्राविरोधिनः ॥ युगधर्माः परिग्राह्याः सर्वत्रैव यथोचितम् ॥ ९२ ॥

इति संक्षेपेण परिभाषाः ॥

अथ धनिकादिप्रदेयदक्षिणार्थद्रव्येयत्ताव्यवस्था ॥ तत्रादौ धनिकादिलक्षणं वाराहे । वर्धयित्वा धनं यस्तु तस्मात् ग्रासमपीह यः । न खादेत्संग्रहपरो धनिकः स उदाहृतः ॥ पोषणीयकुटुंबस्य निर्वाहो यावता भवेत् । तावदेव सुखं येन लभते प्रातिवर्षिकम् ॥ ऋणं यस्य तु नास्त्येव स मध्यम उदाहृतः । धनं पूर्वापरं यस्य वर्तते बहु संख्यया ॥ अधिकस्यार्जको यः स्यात्स महाधन उच्यते । सदाचाररतो विप्रो धनार्जनपराङ्मुखः ॥ कुटुम्बव्ययत्नमतिकः स दरिद्र इति स्मृतः । यस्य स्यादशनाभावः सदाचाररतस्य हि ॥ महादरिद्रः स भवेत् वासोधान्यविवर्जितः । वर्द्धयित्वा धनं यस्तु ग्रासं वार्षिकमर्जयेत् ॥ स वै धन्य इति प्रोक्तश्चैकवर्षेण यः पुमान् । वर्षद्वयमितं ग्रासं स हि धन्यतरः स्मृतः ॥ अधिकस्यार्जको यः स्यात्स धन्यतम ईरितः । धनेनैव विना यस्तु ग्रासं वार्षिकमर्जयेत् ॥ स वै धीर इति प्रोक्तस्तारतम्यं च पूर्ववदिति ॥ अथैतेषु मध्ये केन कियद्देयमित्याकांक्षायां, वाराहे। लक्षनमस्कारहोमं प्रकृत्य व्याहृतीनां सहस्रस्य होमे शुल्कं द्विजेर्पयेत् ॥ माषमात्रं सुवर्णं तु लक्षहोमे शतं यवा इत्युक्तम् ॥ धनिको द्विगुणं दद्यात्त्रिगुणं तु महाधनः । यवार्धं तु दरिद्रेण दातव्यं पुण्यलब्धये । दद्यान्महादरिद्रस्तु तदर्द्धं शुल्कमेव चेति । मध्यमादिभिस्तु धनिकाद्यपेक्षया किंचिन्न्यूनं दरिद्राद्यपेक्षया किञ्चिदधिकं देयमित्यर्थात्तारतम्येन कल्पनीयम् ॥ धीरेण तु

दरिद्रतोपि न्यूनं समं वा लाभानुसारेण कल्पनीयम्। एतच्च सुवर्णादिद्रव्यविषयमेव न तु गवादिविषयं सुवर्णं प्रकृत्यैव द्वैगुण्यादेरुक्तत्वात् । एतत्सर्वं नित्यकर्मविषयमनुक्तपरिमाणविषयकं च ज्ञेयम्। काम्ये उक्तपरिमाणे च कर्मणि तु यथावदेव देयम् । धनिकादिस्तु दरिद्र्यहमिति प्रख्यापयन्यथावन्न ददाति स कर्मफलं नैवाप्नोति । तथाच मनुः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्तते । स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिरिति । पुराणान्तरेपि । वित्तशाठ्यं नरो यस्तु धने सति करोति हि । स नाप्नोति फलं तत्र चोर एव प्रकीर्तित इति । एवं स्वल्पकालसाध्यबहुकालसाध्यकर्मसु श्रमाद्यनुरोधेन द्रव्येयत्ता कल्पनीया ॥ अथ संक्षेपेण कुशाहरणादिविधिः ॥ तत्र शातातपः । समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ॥ शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यध इति । आदिशब्देन दूर्वादि । उत्तरार्धादिदमपि ज्ञायते स्वस्याहरणाशक्तौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याहृतैः कर्मकरणे दोषो नास्तीति । लक्षपुष्पार्चनादौ तु क्रयक्रीतनिषेधो न । लक्षपुष्पार्चनादौ तु क्रयक्रीतमपीष्यत इति मंत्रकोशकारोक्तेः । आदिशब्देन दूर्वादिलक्षपूजनं गृह्यते ॥ कुशग्रहणकालमाहाङ्गिराः ॥ अहन्यहनि कर्मार्थं कुशच्छेदः प्रशस्यते । कुशा धृता ये पूर्वत्र योग्याः स्युर्नोत्तरत्र त इति । पूर्वकर्मणि धृता ये कुशास्ते नोत्तरत्रानंतरं क्रियमाणेषु कर्मसु योग्या इत्यर्थः । जाबालिः । कुशान्काशांश्च पुष्पाणि गवार्थं च तृणादिकम् ॥ निषिद्धे चापि गृह्णीयादमावास्याहनि द्विज इति ॥ अहन्यहनि दर्भच्छेदनासंभवे कालान्तरमुक्तं स्मृत्यंतरे ॥ मासि मास्याहृता दर्भास्तत्तन्मास्येव चोदिता इति । अस्याप्यसंभवे विष्णुः । दर्शे श्रावणमासस्य सम-

त्रोत्पाटिताः कुशाः । अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनरिति ॥ अयातयामा अपर्युषिताः, नियोज्या उपयुक्ता अप्यनिषेधे ऽन्यत्र प्रयोज्या इत्यर्थः ॥ यस्तु अमायां नैव हिंस्यात्तु कुशांश्च समिधस्तथा । सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् । वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्वनस्पतिम् ॥ घोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशय इति निषेधः । स यस्मिन्मुहूर्तत्रये वनस्पतिषु सोमो वसति तत्परो न तु कृत्स्नामापर इति । योयं वनस्पतिगतसोमविशिष्ट काले च्छेदनप्रतिषेधः स लौकिकच्छेदनपरः न त्विध्मादिच्छेदनपरः तस्य विहितत्वादिति द्रष्टव्यम् । सोमवासकालस्तु गरुडपुराणेभिहितः । त्रिमुहूर्तं वसत्यर्के त्रिमुहूर्तं जले तथा । त्रिमुहूर्तं तथा गोषु त्रिमुहूर्तं वनस्पताविति । एतच्चामामारभ्य ज्ञेयम् ॥ कुशच्छेदनविधिमाह कौशिकः । शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः । ॐकारेण तु मंत्रेण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमः । विरिंचिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज । नुद सर्वाणि पापानि कुश स्वस्तिकरो भव । इमं मंत्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः । हुंफट्कारेण दर्भास्तु सकृच्छित्वा समुद्धरेदिति । क्त्वाप्रत्ययादेव छेदनेपि पूर्वोत्तरामुखत्वे सिद्धे पुनर्वचनं विशेषविधिप्रतिपादितधर्मांतरपरिसंख्यार्थं तेन स्थित्वेत्यस्यैव विशेषविधिप्रतिपादितत्वाच्छेदने निवृत्तिः । शुचौ देशे शुचिर्भूत्वेत्यस्य तु न निवृत्तिः विशेषविधिप्रतिपादितत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । क्व चिच्छेदने विशेष उक्तो भरद्वाजेन । प्रेतक्रियार्थं पित्रर्थमभिचारार्थमेव च । दक्षिणाभिमुखश्छिंद्यात्प्राचीनावीतिको द्विज इति । छेदनीयकुशान्विशिनष्ट्यंगिराः । अच्छिन्नाग्रान्पवित्रांश्च अच्छिद्रा-

न्कोमलान् शुभान् ॥ पितृदेवक्रियार्थं च समादद्यात्कुशान् द्विज इति ॥ त्याज्यान्कुशानाह हारीतः । पथिदर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिंडेषु तेषां त्यागो विधीयत इति । आपस्तंबः। ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये चैव पितृतर्पणे । हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते इति। देवलः। अपूता गर्भिता दर्भा ये चाग्रे च्छेदिता नखैः । क्वाथिता अग्निदग्धाश्च कुशा वर्ज्याः प्रयत्नत इति । गर्भिताः। गर्भदलसंयुताः। वस्तुतस्तु सूत्रकृता यत्रानंतर्गर्भत्वमुक्तं तत्रैव नियतमन्यत्रानियतमिति द्रष्टव्यम् । जाबालिः। नीविमध्यस्थिता दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः इति । स्मृत्यन्तरे। अमूला देवकार्येषु पितृकार्ये समूलका इति । कौशिकः । सप्रसूनाः स्मृता दर्भा अप्रसूनाः कुशाः स्मृता । समूलाः कुतपाः प्रोक्ताच्छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञिता इति । प्रसूनं पुष्पम् । अत्रिः। उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां द्विजैर्दर्भपवित्रके ॥ धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते इति । प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते धारणीये इति योजना। स एव ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न हीयते इति। ब्रह्मग्रन्थिलक्षणं हेमाद्रिणोक्तम्। द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमर्धवेष्टनं विधाय पश्चाद्भागेन यदा प्रवेश्यते तदा वर्तुलो ग्रन्थिः । स एव यदा प्रादक्षिण्येन सर्ववेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेश्यते तदा ब्रह्मग्रन्थिरिति । हारीतः । वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः। उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरेण मलेन वेति । केवलं वामहस्ते इत्यर्थः । न चैतदाचमने वामहस्ते कुशधारणनिषेधकमिति वक्तुं शक्यम्। उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति

यो द्विजः। सोमपानफलं सोपि भुक्त्वा यज्ञफलं लभेदिति देवलवचनविरोधापत्तेः। मार्कंडेयः। न ब्रह्मग्रन्थिनाचामेन्न दूर्वाभिः कदा चन। काशहस्तस्तु नाचामेत्कदा चिद्विधिशंकयेति। पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः। अनंतर्गर्भितं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र चिदिति। विशेषतः पवित्रलक्षणं स्मृत्यन्तरे। द्व्यंगुलं मूलतः कुर्यात् ग्रन्थिरेकांगुलस्तथा। चतुरंगुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य च लक्षणमिति। प्रणवेन पवित्रग्रन्थिकरणमुक्तं तत्रैव। तारेण कुर्याद् ग्रन्थिन्तु पवित्रस्य विचक्षण इति। तारः प्रणवः। पवित्रदर्भसंख्यामाह मार्कण्डेयः। चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम्। एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णेवर्णे यथाक्रममिति। गरुडपुराणे तु, सप्तभिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम्। पंचभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः॥ द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमातुराणां तथैव च। सर्वेषां वा भवेद् द्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं नवेति। स्मृत्यन्तरे चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्द्वाभ्यां वाथ पवित्रकम्। दैवे कर्मणि कर्तव्यं पित्र्ये तत्त्रिभिरीरितमिति। रत्नावल्यां, द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद् बुध इति। पवित्रपातप्रायश्चितमुक्तं स्मृत्यन्तरे। पवित्रे पतिते ज्ञाते तथा जपप्रणावपि। प्राणायामत्रयं कुर्यात्स्नात्वा त्रिप्रोक्षमर्षणमिति। जपेदिति शेषः। पवित्रत्यागे विशेष उक्तः स्मृत्यन्तरे। नित्ये नैमित्तिके वापि कर्मोपकरणे द्विजः। धृतं पवित्रं कर्मान्ते ग्रन्थिं मुक्त्वैव तत्त्यजेदिति। कुशाभावे स्मृत्यन्तरे। कुशाभावे तु काशाः स्युः कुशाः काशाः समाः स्मृताः। कुशाभावे ग्रहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचितमिति। हारितः। कुशाभावे तथा काशा दूर्वा व्रीहियवा अपि। गोधूमाश्चैव नीवाराः श्यामाकोशीरवल्वजाः। मुंजा वाथ

परिग्राह्याः सर्वकर्मसु निश्चितमिति । अत्र व्रीहियवगोधूम-
नीवारश्यामाकशब्दास्तत्तृणपराः । विस्तरस्तु आचाररत्न-
मालायां द्रष्टव्यः । पात्रवृक्षाः संग्रहे । पत्राणि दारवाणि स्यु-
र्यथाशक्त्यनुरूपतः । पूर्णपात्रादयो ग्राह्याः शस्ता यज्ञद्रुमो-
द्भवाः । प्रशस्ते पूर्णपात्रार्थे दारुकांस्यमये मखे । पात्रे इति
शेषः । खादिरेण स्रुवः कार्यः पालाशी तु जुहूर्भवेत् । त्वक्प्र-
देशे विले स्यातामन्यैर्वा यज्ञियद्रुमैः । तदलाभे पलाशस्य
पर्णाभ्यां हूयते हविः । पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पिप्पलोद्भ-
वैरिति । गृह्यकर्मणि सर्वत्राज्यहोमे दर्व्येव । आचार्योक्तेः ।
अपिशब्दात् पालाशी । बौधायनगृह्ये खादिरी दर्वी तेजस्काम-
स्यौदुम्बर्यन्नाद्यकामस्य पालाशी ब्रह्मवर्चसकामस्येति । स्रुवे वि-
शेषमाह स एव । पालाशेन स्रुवेणेत्यात्रेयः खादिरेणेत्याङ्गि-
रसः ताम्रायसेनेत्याथर्वणः कार्ष्णायसेनाभिचरन्निति सार्वत्रि-
कमिति । शास्त्रान्तरे दृष्टत्वात्खादिर्यपि दर्वी ग्राह्येति मातृद-
त्तः । एतस्या आकृतिर्लोकप्रसिद्धा भाषया पळी इत्युच्यते । तद-
लाभे स्रुगलाभे दर्व्यलाभे च । स्रुक्स्थानीयं पर्णमत्र मध्यमं ग्राह्यम् ।
मध्यमेन पर्णेन जुहोति स्रुग्घ्येषेतिश्रुतेः । खादिरो मुसलः का-
र्यः पालाशः स्यादुलूखलः । यद्वोभौ वारणौ कार्यौ तदभावे-
न्यवृक्षजौ । चमसः स्यात्प्रणीतानां कांस्यपात्रमथापि वेति ।
आज्यस्थालीलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे । आज्यस्थाली प्रकर्त-
व्या तैजसद्रव्यसंभवा । महीमयी वा कर्तव्या सर्वास्वाज्याहु-
तीषु च । आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।
सुदृढामव्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षतइति । आज्यस्थाली
मृन्मयीति मातृदत्तवैजयन्तीकारौ । कांस्यमयीति केचित् । सा
चार्थसिद्धपरिमाणा विशेषानुक्तेः । यथाकामं तु कारयेदित्य-

नन्तरोदाहृतच्छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च । मृन्मयीति पक्षे हस्तघटितैव न कुलालचक्रनिर्मिता। अचक्रवर्तामित्याग्निहोत्रहोमप्रकरणे सूत्रकारेणोक्तत्वात् । कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेदिति कर्मप्रदीपवचनाच्च । चक्रेण वर्तो भ्रमो यस्याः सा चक्रवर्ता न चक्रवर्ता अचक्रवर्ता ताम् । इदमग्निहोत्रस्थालीविशेषणम् । आज्याहुतीनामतिबाहुल्येन एकाज्यस्थाल्यसंभवे अनेका महत्य आज्यस्थाल्य उपयोक्तव्याः । प्रदर्शितं चास्ति आचार्येण असंभवाद्वा यथाश्वमेधे पशुकर्मास्वित्यनेन सूत्रेण। अन्यो निर्वापो वा कार्यः । आज्यस्थालीगताज्यस्य स्कन्दनेप्येषः । प्रायोगिकास्तु संस्कृते स्थालीगते आज्यएव लौकिकमाज्यमानीयते न कर्म कुर्वन्ति। प्रणीताप्रणयनपात्रं चमसः स च न्यग्रोधजो रौहितकजो वा चतुरङ्गुलदण्डश्चतुरश्रः षडङ्गुलदीर्घस्त्र्यङ्गुलनिम्नश्चतुरश्रबिलः । अदण्डो वा, अस्मिन्पक्षे परितो द्व्यङ्गुलमवशेष्यं सर्वं बिलमेव कर्तव्यम्। रौहितको वटावान्तरजातिरिति पशुप्रकरणे व्याख्यातारः । यद्यप्यमरे करञ्जभेदे रौहितकशब्दप्रवृत्तिरुक्ता तथाप्यमरव्याख्यायां रोही रौहितकश्चैत्यवटपादपयोः पुमानिति रामाश्रमोदाहृतकोशान्तराद्वटवाचितापि। यद्यपि न्यग्रोधरोहितकशब्दयोः पर्यायता कोशान्तरात् प्रतीयते तथापि नैयग्रोधान् रौहितकान्वेति सूत्रे पृथगुपादानाद्वटविशेषपरता रौहितकशब्दस्य । रोहितकरौहितकशब्दौ पर्यायौ । वारणजो वा चमसः। अहोमार्थानि तु वारणस्येति वचनात् । इयं च परिभाषा गार्ह्यकर्मण्यनित्येति ज्ञापयिष्यते च सोमसूत्रव्याख्याने तथा च विकङ्कताद्यन्यतमयज्ञियवृक्षजानपि । मातृदत्तस्तु प्रणीताप्रणयनपात्रं मृन्म-

यमित्याह । कांस्यपात्रं ब्रह्मवर्चसकामनायामिति के चित् । प्रोक्षणीपात्रं स्रुगाकारं वारणवृक्षजमहोमार्थत्वात् । तत्र स्रुग्लक्षणमित्थं याज्ञिका उपदिशन्ति । आयामं पञ्चधा कृत्वा चतुर्द्धा वाग्रतो द्वयोः । उपान्त्यः पात्रमित्युक्तो हविराश्रयभावतः । उपान्त्यभागो विस्तारः स्वदैर्घ्येण समो भवेत् । सोऽञ्जल्याकृतिरुद्दिष्टो विलमत्र च वर्तुलम् ॥ षडङ्गुलं बाहुभ्यां तदर्धेन च निम्नता । अरत्निमाने हस्तस्य तलमानं बिलं स्मृतम् । विस्तरार्धेन निम्नं स्यादन्त्यभागे ऽथ निर्णयः । भागेन्तिमे भवेद् ग्रीवा दैर्घ्यार्धेन च विस्तृता । तस्या मुखं हंसमुखं हस्त्योष्ठमुखमेव वा । बिलात् प्रणालिका तावत्पर्यन्तार्थानुरूपतः । कर्णौ ससुषिरौ ग्रीवापार्श्वयोश्चोदितौ तथा । बिलस्य बुध्ने पद्मं स्यादथ दण्डस्य लक्षणम् । अवशिष्टास्त्रयो द्वौ वा भागौ दण्ड इतीर्यते । तस्य मूले भवेत्स्थूलः परिणाहो नवाङ्गुलः ॥ परिणाहो विशालता । अन्ते पञ्चाङ्गुलः श्लक्ष्णो यन्त्रतो वर्तुलो भवेत् । दण्डएवं स्रुचां काकपुच्छत्वं समुदीरितम् ॥ यथाशोभं स्रुचः कार्या इति बौधायनोऽब्रवीत् । शास्त्रांतरात्तु विज्ञेयं विशेषांतरमत्र यत् । प्रादेशमात्रतापि स्याद्बौधायनमतादितः । दण्डो भागद्वयेन स्यात् पात्रं भागद्वयेन च ॥ ऊर्ध्वमेकेन भागेन ग्रीवा चेति यथार्थतः । स्रुचः सह स्रुवेण स्युरुक्तवृक्षा अथापि चेति । एतत्कारिकाभ्यः पूर्वत्र खादिरस्योपक्रान्तत्वात्तेन साकमयं विकल्पः । गृह्यकर्मणि तु वितस्तिर्गृह्यकर्मणीति वचनाद्वितस्तिप्रमाणेन प्रोक्षण्यर्था स्रुक्कार्या । एवं दर्व्यादीन्यपि । वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलेति । त्रयोदशाङ्गुलेति के चित् । शूर्पं लोकप्रसिद्धम् । तच्च वैणवं नलमयं वेति भरद्वाजः । उलूखलं पालाशं वारणं वा । मु-

सलं खादिरं वारणं वा । एतयोः परिमाणे अर्थसिद्धे । दृषदुपले पेषणार्थे पाषाणमये अर्थसिद्धपरिमाणे, पात्री धातुमयी मृन्मयी वा, कपालानि, तु नवं मृन्मयं घटं भित्त्वा तच्छकलानि पुरोडाशश्रवणयोग्यानि चत्वारि एतैरश्वशफमात्रो विस्तारो यथा संपद्यते तावन्मानानि । यज्ञपार्श्वे तु 'समानि चतुरस्राणि द्व्यङ्गुलानि समंततः । कुर्यादेककपालानां कपालं पाणिसंमितम् । द्विकपालत्रिकादीनि कुर्यात्तदनुसारतः । एवमादिसमादेशं कुर्यादौत्सर्गिकं सदे ' ति । मण्डनोपि । रथचक्रवदाकारः सर्वतश्च षडङ्गुलः । यथा कपालयोगः स्यात् तथैकैकं कपालकम् । उत्सेधा द्व्यंगुलास्तेषामेवं कुर्यान्मृदा पृथक् । यद्वा भिन्नघटादीनां गृह्णीतावयवानिहेति । कुलालभाविताया मृदः सर्वतः षडङ्गुलं रथचक्राकृति द्व्यङ्गुलोच्चसमभूमिकं वर्तुलपीठं कृत्वा अधस्तात् किंचित्परिशेष्य प्राञ्चं तिर्यंचं च विभजेत् । तेन चत्वारि कपालानि भवन्ति । ततस्तानि पक्त्वा परिशेषितप्रदेशेषु विभजेत्, अत्रैव कपालशब्दस्य रूढेः । शम्यामानमप्याह स एव । त्रिप्रादेशा भवेच्छम्या कुम्भाग्रातिमनोहरा । एकप्रादेशमात्रा वा शम्या लौगाक्षिदर्शनादिति । दृषदादीनां पूर्वेद्युः श्राद्धे उपयोगः । स्रुवलक्षणमाह मण्डनः । अर्धाङ्गुलमितच्छिद्रः स्रुवस्त्वङ्गुलबुध्नवान् ॥ अङ्गुष्ठपर्वणो यद्वा वृत्तं तन्मात्रपुष्करमिति । आश्वलायनस्मृतौ अष्टाङ्गुलमिता स्थाली प्रोक्षणी च षडङ्गुला । चमसश्चाज्यपात्रं च षडङ्गुलमिति स्मृतमिति । उच्चतार्थसिद्धा स्थाली चरुस्थाली आज्यपात्रमाज्यस्थाली । वितस्तिर्ब्रह्मकर्मणीति वचनसिद्धेन वितस्त्यात्मकेन प्रोक्षणीप्रमाणेन षडङ्गुलप्रमाणं विकल्प्यते इति केचित् । कात्यायनेन चरुस्थालीलक्षणमन्यथोक्तं, दृढा प्रादेशमात्र्यूर्ध्वं तिर्य-

ङ्नातिबृहन्मुखी । मृन्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यत इति । एतच्च प्रादेशमात्रत्वमश्वलायनस्मृत्युक्तेनाष्टाङ्गुलप्रमाणेन विकल्पते ॥ औदुम्बरी ताम्रमयी । मेक्षणलक्षणमप्युक्तं कात्यायनेन । इध्मजातीयमिध्मार्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं वार्क्षं च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षममिति । इध्मजातीयमित्यनेनैव वृक्षलाभे वार्क्षमिति वचनमिध्मवृक्षातिरिक्तवृक्षस्यापि पक्षे संग्रहार्थम् ॥ संग्रहे, आयामं पंचधा कृत्वा त्रिभागं दण्डमेव च । द्विभागं पुष्करं प्रोक्तं दर्व्या लक्षणमुत्तमामिति । इयं च दर्वी पूर्णाहुत्यादिहोमे होमानुसारेण कल्पनीया यत्र द्विस्त्रिर्गृहीताज्यहोमप्रायश्चित्तादौ तत्राप्येवं, यत्रैवमाज्यहोमो नास्ति तत्र कर्षप्रमाणमाज्यं यावति बिले संमाति तावत्प्रमाणबिलदर्वी ग्राह्या ॥ अथ संक्षेपेण पात्राणां द्रव्याणां च शुद्धिप्रकारः ॥ तत्र लेपरहितानां दारुमयाणामश्ममयानां वैणवानां च लेपं विनोच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां जलेन प्रक्षालनाच्छुद्धिः, सलेपानामेतेषां सलेपोच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां तक्षणात्प्रक्षालनाच्च शुद्धिः, सलेपानामेतेषां लेपं विनोच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां उष्णोदकेन प्रक्षालनाच्छुद्धिः । शूर्पस्य तु तक्षणासंभवात्परित्याग एव । लेपसहितानां दारुमयाणामश्ममयानां च काकादिमुखावसृष्टानां तक्षणाच्छुद्धिर्लेपरहितानां तूष्णोदकेन प्रक्षालनात् । एवं मार्जारव्यतिरिक्तश्वापदमुखावसृष्टानामपि, चाण्डालादिस्पर्शविण्मूत्राद्युपहत्योस्तु सर्वत्र परित्याग एव । सलेपानां सौवर्णराजतकांस्यमयताम्रमयाणां यथाक्रममुष्णोदकगोशकृद्भस्माम्लैः शुद्धिः सलेपानां सौवर्णराजतव्यतिरिक्तानां पात्राणां काकादिमुखावसृष्टानां शूद्रसंस्पृष्टानां च तक्षणात्प्रक्षालनाच्च शुद्धिः । एवं शूद्रोपभुक्तानामलेपानामपि ।

सौवर्णराजतानां तु दाहादुष्णोदकेन प्रक्षालनाच्छुद्धिः । एतेषां चंडालादिस्पर्शे विण्मूत्राद्युपहतौ च पुनः करणम् । अथ वा गोमूत्रे सप्तरात्रं संस्थापनाद्दाहादुष्णोदकेन प्रक्षालनाच्च शुद्धिः । नूतनानां मृन्मयानां विना लेपमुच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां जलेन प्रक्षालनम् । आज्यलिप्तानामुच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां पुनर्दाहः, सलेपानामुच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां मूत्रपुरीषाद्युपहतानां च परित्याग एव । कृष्णाजिनस्य लेपं विनोच्छिष्टस्पर्शे गोमयोदकेन प्रक्षालनं सलेपोच्छिष्टस्पर्शे गौरसर्षपपिष्टैर्गोमयेन मृदोष्णोदकेन च शुद्धिः । विण्मूत्राद्युपहतावप्येवम् । घनाया भूमेर्विण्मूत्राद्युपहतौ गोमयेनोपलेपनं ससुषिरायाः कर्षणम् आर्द्राया मेध्यमृदा प्रच्छादनम् । अशुद्धायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनं, पुरुषबाह्यानां काष्ठशिलेष्टकानां चाण्डालादिस्पृष्टानां प्रक्षाल्यावशोषणं, यज्ञाद्यर्थं शूद्रादिभिराहृतानां दर्भकाष्ठादीनां पवमानानुवाकेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । एकपुरुषाहारपरिमितानां व्रीहियवगोधूमादीनां विण्मूत्राद्युपहतौ परित्यागोऽधिकानां तु यावत उपहतिर्भवति तावत एवोत्सर्गं कृत्वावशिष्टानां प्रोक्षणकण्डनक्षालनानि कार्याणि । फलीकृतानां तण्डुलानां पाणिभ्यां निर्मलीकरणप्रोक्षणप्रक्षालनानि, होमार्थस्य चर्वादेः केशकीटकपतङ्गादिभिरुपघाते परित्याग एव । सर्पिस्तैलस्य चोच्छिष्टस्पर्शे उदके तत्पात्रं निधायोद्धृत्योपयोजयेत् । मधुपयोदध्यादीनां तस्मात्पात्रादन्यस्मिन् पात्र उद्धृत्योपयोगः कार्यः । एतेषां लेपसंबन्धे परित्याग एव । परित्यागव्यतिरिक्ते सर्वत्र पवमानानुवाकप्रोक्षणस्य समुच्चयः । सर्पिरादीनां क्षुद्रकेशकीटकादिभिः संसर्गे तमुद्धृत्य पर्यग्निकरणं वस्त्रादिभिर्गालनं पवित्राभ्यां तूष्णीमुत्पवनं च कार्यमेवं काकादिभिरवघ्रातेष्वपि,

विण्मूत्राद्युपहतानां तु परित्याग एव। एतन्मूलभूतानि वचनानि तु हेमाद्रिविज्ञानेश्वरमदनपारिजातादिषु द्रष्टव्यानि॥ इति पात्रद्रव्यशुद्धिप्रकारः॥

अथ संक्षेपेण प्रतिनिधिनिरूपणम्।

तत्र व्रीहयो यवा वा मुख्याः। तदभावे नीवारगोधूमौ यथायथं तदभावे वेणुयवाः तदभावे माषचणककोद्रवादि निषिद्धद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यं गव्यमाज्यं मुख्यं तदभावे माहिषं तदभावे तैलं तदभावे आजं तदभावे जर्तिलातसीकुसुम्भसर्षपमधूकबीजनारिकेलस्नेहादीनि पूर्वपूर्वालाभे ग्राह्याणि। एतेषामप्यलाभे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवं पिष्टं जलेनालोड्याज्यकार्ये नियोजयेत्। एवमञ्जनेपि। बर्हिःकार्ये दर्भा मुख्याः तदभावे काशाः तदभावे शरसुगंधितृणाश्वबालमुञ्जदूर्वायवश्यामाकतृणेक्षुपत्त्रक्षीरद्रुमपत्त्राणि पूर्वपूर्वालाभे ग्राह्याणि। समित्कार्ये पलाशो मुख्य इध्मकार्ये खदिरोपि तदभावे ऽश्वत्थोदुंबरशम्यर्कापामार्गादयः। अपि वा कपित्थराजवृक्षकदंबनिम्बकरंजशाल्मलितिलकंच नारश्लेष्मातकविभीतकशाकद्रुमादीन्निषिद्धान्वर्जयित्वावशिष्टांश्चीन्वनस्पतीनुपयुंज्यात्। गोपयो मुख्यं तदभावे माहिषं तदभावे आजं तदभावे गवादीनां दधि तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवपिष्टमिश्रितं जलम् केषांचिदाचार्याणां मते गोपयो ऽभावे दधि तदभावे माहिषं पयः तदभावे आजं तदभावे महिष्यादीनां दधि तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवपिष्टमिश्रितं जलमिति क्रमः। एवं दध्नोपि। पात्रसूक्तवृक्षाभावे पूर्वोक्तान् कपित्थादीन्वर्जयित्वा पात्रयोग्यं यज्ञियवृक्षमात्रं ग्राह्यम्। दक्षिणासु वरेषु चोक्तद्रव्यालाभे विभवानुसारेण मूल्याध्यायोक्तमानेन द्रव्यं दे-

यम् ॥ तत्र मानं पंचधा वराटकताम्ररौप्यकसुवर्णरजतभेदा-त् । तत्रैकस्या गोर्मूल्यं वराटकमानेन षष्ट्यधिकपंचविंश-तिशती वराटकानां भवति ताम्रमानेनैकस्या गोर्मूल्यं मधुमुद्रांकि-तढब्बूकस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुंजात्मकत्वात् ताम्र-पणस्याशीतिगुंजात्मकत्वात् किंचिन्न्यूना अष्टादशढब्बूका भवन्ति। रौप्यकमानेन त्वेकस्या गोर्मूल्यं किंचिन्न्यूनैकयवाधिकगुंजा-द्वयपरिमितं सुवर्णं भवति । सुवर्णमानेन त्वेकस्या गोर्मूल्यं चत्वारिंशन्माषपरिमितं सुवर्णं भवति । राजतमानेन त्वे-कस्या गोर्मूल्यं राजतचत्वारिंशन्माषपरिमितरजतं भवति । वराटकमानेन वरमूल्यं विंशतियुक्तशताधिकपंचसाहस्री वरा-टकानां भवति । ताम्रमानेन तु किंचिन्न्यूनषट्त्रिंशड्ढब्बूका भवन्ति । रौप्यकमानेन तु किंचिन्न्यूनयवद्वयाधिकचतुर्गुंजा-मात्रं सुवर्णं भवति । सुवर्णमानेन तु षोडशमाषात्मकाः पंच सुवर्णा भवन्ति । राजतमानेन तु राजताशीतिमापकपरि-मितं रततं भवति । वराटकमानेन वृषमूल्यं षट्पंचाशद्युक्त-शताधिकसप्तसाहस्री वराटकानां भवति । ताम्रमानेन तु किंचिन्न्यूनचतुष्पंचाशड् ढब्बूका भवन्ति । रौप्यकमानेन तु किं चिन्न्यूनसप्तगुंजापरिमितं सुवर्णं भवति । सुवर्णमाने-न तु सार्धसप्तसुवर्णा भवन्ति । राजतमानेन तु विंशतिरजत-माषाधिकशतमाषा रूप्यं भवति । अनडुहि वरापेक्षया द्विगुणं बोध्यम् । वराटकमानेन धेनुमूल्यमष्टशताधिकद्वादश-साहस्री वराटकानां भवति । ताम्रमानेन किं चिन्न्यूननवतिढ-ब्बूका भवन्ति । रौप्यकमानेन यवद्वयाधिकमाषकद्वयं सुवर्णं भवति । सुवर्णमानेन सार्धद्वादश सुवर्णा भवन्ति । राजतमा-नेन राजतशतद्वयं माषका भवन्ति । वराटकमानेनाश्व-

मूल्यं शतद्वयाधिकैकोनविंशतिसाहस्री वराटकानां भवति । ताम्रमानेन पंचत्रिंशदधिकशतं ढब्बूका भवन्ति । रौप्यकमानेन यवत्रयाधिकमाषकत्रयपरिमितं सुवर्णं भवति । सुवर्णमानेन पादोनैकोनविंशतिसुवर्णा भवन्ति । राजतमानेन राजतशतत्रयं माषका भवन्ति । वराटकमानेन हिरण्यमूल्यं सहस्रद्वयं वराटका भवन्ति । ताम्रमानेनाष्टगुंजान्यूनचतुर्दश ढब्बूका भवन्ति । रौप्यकमानेन किंचिन्न्यूनसार्धपंचकमाषप्रमाणं सुवर्णं भवति । सुवर्णमानेन सपादैकत्रिंशन्माषाः सुवर्णं भवति । राजतमानेन सपादैकत्रिंशद्राजतमाषा भवन्ति । वराटकमानेन वस्त्रमूल्यमशीत्यधिकद्वादशशती वराटकानां भवति । ताम्रमानेन किंचिन्न्यूननवढब्बूका भवन्ति । रौप्यकमानेन किंचिन्न्यूनसर्षपत्रयाधिकगुंजामात्रं सुवर्णं भवति । सुवर्णमानेन विंशतिमाषपरिमितं सुवर्णं भवति । राजतमानेन विंशतिराजतमाषपरिमितं रजतं भवति । गोरपेक्षया पादमात्रं छागमूल्यम् । धेन्वपेक्षया क्रमेण पंचगुणं दासमूल्यम् । दासीवन्निष्कमूल्यम् । वराटकमानेन गजमूल्यं चत्वारिंशत्सहस्राधिकलक्षषट्कं वराटकानां भवति । ताम्रमानेन स्थूलदशा पंचशत्यधिकसहस्रचतुष्टयं ढब्बूका भवन्ति । रौप्यकमानेन स्थूलदशाशीत्यधिकपंचशतगुंजापरिमितं सुवर्णं भवति । सुवर्णमानेन पंचशतमाषपरिमितं सुवर्णं भवति । रजतमानेन पंचशतराजतमाषपरिमितं रजतम् । धेन्वपेक्षया क्रमेणार्धनरवाह्ययानस्य मूल्यम् । वृषवत् रथस्य मूल्यम् । अनडुद्वद् गृहस्य मूल्यम् । एतन्मूलं गोपालकृतमूल्याध्यायविवरणे द्रष्टव्यम् । नित्येषु कर्मसु मूल्यस्याप्यभावे मंथौदनकंदमूलफलादीनि पूर्वपूर्वालाभे देयानि । काम्येषु कर्मसु तु यथोक्तवस्तू-

न्येव, न प्रतिनिधिः। आरब्धेष्वेतेपु यथोक्तवस्त्वलाभेस्त्वेव प्रतिनिधिः॥ इति संक्षेपेण प्रतिनिधिनिरूपणम्॥

अथ गणपतिपूजनम्। तच्च सर्वकर्मस्वादौ कर्तव्यं निर्विघ्नार्थत्वात्। न ऋते त्वत् क्रियतइति मंत्रलिंगात्। नार्चितो हि गणाध्यक्षो यज्ञादौ यत्सुरोत्तमाः। तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नमक्रोधजमिदं खल्विति पद्मपुराणाच्च। अत्र पूजा द्विविधा। षोडशोपचारा पंचोपचारा वा। तत्र प्रतिष्ठितप्रतिमायामावाहनविसर्जनयोरभावेन चतुर्दशोपचारैव पूजा। अथ वाऽऽवाहनविसर्जनस्थाने ध्यानमंत्रपुष्पांजलिदानम्। तेन षोडशोपचारा भवति। नूतनप्रतिमायां तु षोडशोपचारैव। आवाहनाभावे प्रतिमादौ पूजाया असम्भवात्। क्वचित्तु वचनाद्विसर्जनमुत्कृष्यते आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरंतीतिवत्। यथा ग्रहयज्ञादौ। एवं समग्रं निष्पाद्य सर्वदेवान्विसर्जयेदिति मात्स्ये विधानादन्ते विसर्जनम्। ईदृश्येव चेयं पूजा वचनत्याजितकिंचित्पदार्था पिंडरहितसंक्रांतिश्राद्धवत् स्वतंत्रापि। पंचोपचारपूजा तु यत्र स्थापितदेवानां विसर्जनात्प्राक् पूजोक्ता तद्विषया॥

अथ स्वस्तिवाचनम्॥ व्यासः, संपूज्य गंधमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत्। धर्मकर्मणि माङ्गल्ये संग्रामे ऽद्भुतदर्शने इति। गंधमाल्याद्यैरिति वचनं गंधपूर्वभाविनां पादप्रक्षालनादीनामुपचाराणामनावश्यकत्वबोधनार्थमाद्यशब्देन तांबूलादिग्रहणम्। गृह्यपरिशिष्टे, अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्तेष्वृद्धिर्विवाहांता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठोद्यापने पूर्ते इति। अत्र प्रतिष्ठाग्रहणमुत्सर्गोपलक्षणम्। बौधायनः। सेतुबंधनदीखाततडागपुष्करिणीवापीकूपदेवगृहप्रासादवसतीनामोपधि-

वनस्पतीनां च पूर्तं भवतीति । सेतुबंधः जलोपरि गमनमार्गः । नदीखातं गोदावर्यादिनदीतीरे स्नानसंध्यादिकर्मार्थमुपवेशनार्थं स्थलं सोपानानि च । नदीत्युपलक्षणं तेनाश्वत्थादिवृक्षमूलसमंताद्भागोपि खातशब्देनोच्यते । तडागो द्वाररहितश्चतुर्दिक्षु सोपानवान् समंतत आवृता चतुर्दिक्षु द्वारसोपानवती पुष्करिणी क्षुद्रतडागो वा । एकत्र सोपानवती अनावृता वापी । कूपः प्रसिद्धः । देवगृहं देवालयम् । प्रासादः नदीतीरादौ अन्नसत्राद्यर्था उच्चशाला । वसतिः पांथेभ्यो वासार्थं निर्मितं स्थलम् । ओषधिवनस्पतयः पुष्पवाटिकारामादिकम् । एतेषां पदार्थानामुत्सर्गः । पूर्तं पूर्तसंज्ञको भवतीत्यर्थः । एतत्प्रयोगविशेष उत्सर्गरत्नमालायां वक्ष्यते । आश्वलायनः । वैदिके तांत्रिके चादौ स्वस्तिवाचनमिष्यत इति । प्रयोगपारिजाते स्मृत्यंतरे, गर्भाधानादिसंस्कारेष्विष्टापूर्तेक्रतुष्वपि । वृद्धिश्राद्धं पुरा कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनमिति । इष्टानि अग्न्याधानदर्शपूर्णमासादीनि दर्शपूर्णमासस्थालीपाकादीनि च । पूर्तानि प्रतिष्ठादीनि । क्रतवोग्निष्टोमादयः । वृद्धिश्राद्धं पुराकार्यमित्येतस्य वचनस्य यथाश्रुतमर्थमनुसरंतः पूर्वं वृद्धिश्राद्धं ततः स्वस्तिवाचनमित्येतादृशक्रमेणैव केचिदनुष्ठानमाचरन्ति । अन्ये तु गर्भाधानादीत्यस्मिन्वाक्ये पूर्वं वृद्धिश्राद्धं ततः स्वस्तिवाचनमित्येतावतैव सिद्धे पुनः कर्मादावित्युक्तिर्वृद्धिश्राद्धसहितकर्मण आदौ स्वस्तिवाचनप्राप्त्यर्था । तेन पूर्वं स्वस्तिवाचनमनंतरं वृद्धिश्राद्धमित्येवानुष्ठानक्रम इत्याहुः । बौधायनेन सर्वत्र नांदीश्राद्धस्य संस्कारदिनात्पूर्वेद्युरनुष्ठानमुक्तम् । गृह्यपरिशिष्टे तु महत्सु पूर्वेद्युस्तदहरल्पेष्वित्येवं व्यवस्थोक्ता । महत्सु अनेकदिनसाध्येषु । अल्पेषु एतद्भि-

नेषु। अन्यान्यपि स्वस्तिवाचननिमित्तानि संग्रहे उक्तानि। पुण्येहनि तु संप्राप्ते विवाहे चौलके तथा। चौलके चौले। स्वार्थे कप्रत्ययः। व्रतबन्धे च यज्ञादौ तथा जननकर्मणि। गृहारंभे धनप्राप्तौ तीर्थाभिगमने तथा॥ गृहप्रवेशने चैव ग्रामस्याभिनिवेशने। नवग्रहमखे शांतावद्भुतानां तथैव च॥ गजबंधे तुरंगाणां दासादीनां च संग्रहे। धर्मकर्मसु सर्वेषु प्रारम्भे स्वस्तिवाचनमिति। विश्वप्रकाशे। उपाकर्मोत्सर्जनयोः श्रौतानां कर्मणां तथा। प्रथमानुष्ठितावेव स्वस्तिवाचनमिष्यतइति। उपाकर्मोत्सर्जनग्रहणं नित्यानां श्रवणाकर्माग्रहायणीस्थालीपाकादीनामुपलक्षणम्। अत्र वर्णानुसारेण विधिविशेषमाह यमः। पुण्याहवाचनं सर्वं ब्राह्मणस्य विधीयते। तदेव च निरोंकारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोरिति। सर्वमोंकारसहितम्। निरोंकारम् ॐकाररहितम्। उच्चैरोंकाररहितमिति केचित्। संग्रहे, शुभे कर्मणि पुण्याहवाचने कलशद्वयम्। स्थापयेदशुभे त्वेकमिति यज्ञविदो विदुरिति। अत्र स्थापयेदितिवचनात्पुण्याहवाचने कलशैकत्वस्य स्थापनविषयएव शुभकर्मणि निषिद्धता। तेन बौधायनोक्तरीत्या पुण्याहवाचने तदुक्तस्य कलशैकत्वस्य शुभकर्मसंबंधित्वेपि न क्षतिः। तत्र तेन स्थापनविधेरेवानुक्तत्वात्। पूर्वकर्तव्यतामाह हारीतः। गोमयेनोपलिप्योर्वीं रंगवल्लिकयार्चयेत्। प्रस्थधान्यं परिष्ठाप्यं पूर्णं हि कलशद्वयम्। परिष्ठाप्यमित्यत्र उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम्। पूर्णम् उदकपूर्णम्। दक्षिणे चोत्तरे चैव उत्तरे तु निधापयेत्। तांबूलमक्षताद्रव्यं दूर्वाः पुष्पाणि चंदनम्॥ कुंकुमाक्तानि पात्राणि अक्षताः कुंकुमान्विताः। पुण्यतीर्थोदकं सम्यक् निधाय कलशं शुभम्॥ सुवर्णफलपुष्पादि द्रव्यं तत्र निधाप-

येत् पात्रमक्षतपूर्णं च कलशोपरि विन्यसेदिति । अयमर्थः । यत्र स्वस्तिवाचनं करिष्यन्भवति तत्रादौ गोमयेन भूमिमुपलिप्य रंगवल्लिकया तां भूषयेत् । ततो भूषितभूप्रदेशादुत्तरतः प्रस्थपरिमितधान्यं स्थापयिष्यमाणकलशद्वयाधःप्रदेशद्वये पुंजीकरणार्थं संस्थाप्य तदुत्तरतः शुद्धोदकपूरितं कलशद्वयं स्थापयिष्यमाणकलशद्वयपरिपूरणार्थमुदक्संस्थं निधाय तदुत्तरतः पूजोपयोगितांबुलादिद्रव्याणि संस्थापयेत् । तांबुलाक्षतादिपात्राणि कुंकुमेन रंजितानि कार्याणि एवं कलशद्वयं पूजोपयोग्यक्षताश्च । पुण्यतीर्थजलपूरितं तृतीयं कलशं गणपत्यादिपूजार्थं निधाय सुवर्णफलधूपादिद्रव्याणि तृतीयकलशसमीपे निधाय स्थापयिष्यमाणकलशद्वयाननापिधानार्थं पात्रद्वयं समीपे संस्थाप्य तत्पूरणार्थाक्षतापात्रं कलशोपरि निधाय संकल्पमारभेतेति । प्रस्थपरिमाणं स्मृतिसंग्रहे । पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोमी चतुर्गुणा इति । पलपरिमाणं भविष्यपुराणे । पलद्वयं तु प्रसृतं मुष्टिरेकं पलं स्मृतमिति । स्कांदे त्वन्यथोक्तं, पंचकृष्णलको माषस्तैश्चतुःषष्टिभिः पलमिति । कृष्णलो गुंजा । तैः माषैः । दक्षिणकलशचालननिषेधः स्मृत्यन्तरे । पुण्याहवाचने चैव यः कुर्यात्कलशार्चनम् । दक्षिणस्थः स्थिरश्चैव उत्तरस्थश्चरो भवेदिति । वास्तोष्पतइति धारापातात्प्राक् स्थिरता । कलशाः पंचरत्नानि च विष्णुधर्मोत्तरे । हैमराजतताम्रा वा मृन्मया लक्षणान्विताः । सुवर्णं रजतं मुक्ता माणिक्यं च प्रवालकम् । पंचरत्नामिति ख्यातं समस्तसुरवल्लभमिति । पंचरत्नाभावे हेम । अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेदित्यादित्यपुराणात् । पंचपल्लवास्त्वचश्च ब्रह्मांडपुराणे । न्यग्रोधपिप्पलप्लक्षजंबूचूत-

तरूद्भवाः। पल्लवाः पंच विज्ञेयास्त्वक् चैतेषामपीष्यतइति । न्यग्रोधो वटः, पिप्पलः अश्वत्थः, प्लक्षः पाइरी इतिभाषया प्रसिद्धः। जंबू प्रसिद्धा, चूत आम्रवृक्षः। एतेषां तरूणाम्। भविष्यपुराणे तु जंबूस्थाने उदुंबर उक्तः । सर्वौषध्यश्छंदोगपरिशिष्टे। कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचंदनम् । सटीचंपकमुस्ताश्च सर्वौषधिगणः स्मृत इति। कुष्ठं कोष्ठं मांसी जटामांसी एका हरिद्रा प्रसिद्धा द्वितीया दारुहळ्द इतिभाषया प्रसिद्धा मुरा मोरवेल इति परशुरामक्षेत्रे प्रसिद्धा । शैलेयं शिलारसः चंदनं श्वेतचंदनं सटी कचोरः चंपकः प्रसिद्धस्तस्य त्वक् मुस्ता भद्रमोथा ॥

कर्मदेवता आह बौधायनः । अथ पुण्याहदेवता व्याख्यास्यामो विवाहस्याग्निरौपासनस्याग्निसूर्यप्रजापतयः स्थालीपाकस्याग्निर्गर्भाधानस्य ब्रह्मा पुंसवनस्य प्रजापतिः सीमंतस्य धाता विष्णुबलेर्विष्णुर्जातकर्मणो मृत्युर्नामकर्मणः सविता तस्यांते प्रजापतिरुपनिष्क्रमणस्य सविता तस्यांते चित्रियाण्यन्नप्राशनस्य सविता चौलस्य केशिनस्तस्यांते प्रजापतिरुपनयनस्येंद्रः श्रद्धामेधे अंते विसर्गे सुश्रवाः पुनरुपनयनस्याग्निरथ यदि ब्रह्मचार्यव्रत्यमाचरेत्तस्मिन्नपायहोमे सविता समावर्तनस्य श्रीरिंद्रो वा शूलगवस्येशानः प्रत्यवरोहणस्य सवितोपाकर्मणि व्रतेषु च सविता वास्तुहोमस्य वास्तोष्पतिरंते प्रजापतिरयुतहोमस्येंद्रोंते प्रजापतिरायुष्यहोमस्याग्निरायुष्मान्नक्षत्रहोमस्य नक्षत्रेष्टिपूक्ता अष्टमीप्रदोषस्येशान आग्रयणस्याग्रयणदेवताः सर्पबलेः सर्पा एकोद्दिष्टस्यांते प्रजापतिस्तडागादीनां वरुणो यक्षबलेर्यक्षा ग्रहशांतिहोमस्यादित्यादिनवग्रहा नागारितंत्रहोमे ब्रह्मादयः प्रीयंतामित्येवमेवान्येषां होमानां याज्यानुवाक्ययोर्देवतासौ प्रीयतामिति, सू-

तत्कांते प्रथामोदकांते प्रजापतिः कूष्मांडहोमस्यादित्याद्यश्चा-
ग्रायणस्याग्न्यादयोग्न्याधेयस्याग्न्यादयो ऽग्निष्टोमइंद्र एवमना-
दिष्टकर्मसु प्रजापतिरित्याह भगवान्बौधायन इति । पुण्याहवा-
चनविधिमप्याह स एव । अथातः पुण्याहवाचनं व्याख्यास्या-
मः । शुचौ समे देशे दूर्वादर्भान् धारयमाणाश्चत्वारो ब्राह्मणाः
प्रशस्ता अरिक्तहस्ताः प्राङ्मुखास्तिष्ठंति तेषां दक्षिणत उदङ्मु-
खो ऽपिहितमुदकुंभं धारयन् वाचयिता दक्षिणं बाहुमाश्रित्य
पत्नयस्तिष्ठंति ततः सपवित्रेषु विप्रपाणिषु जलं दद्यादोमाप
इति शिवा आपः संत्विति ते प्रत्यूचुस्ततो गंधाः पांत्विति गंधं ददा-
ति सुगंधाः पान्त्विति प्रतिगृह्णंति ततः सुमनस इति पुष्पाणि द-
दाति सौमनस्यमस्त्विति प्रतिगृह्णंति ततोक्षता इत्यक्षतान् ददात्य-
क्षतं चारिष्टं चास्त्विति प्रतिगृह्णंति ततो दक्षिणा इति दक्षिणां द-
दाति स्वस्ति दक्षिणाः पांतु बहु देयं चास्त्विति प्रतिगृह्णंति ततो
वाचयिता दक्षिणं जानु भूमौ निधाय सव्यमुत्थाप्योदङ्मुख
इडादेवहूरिति जपित्वोदकुंभमादायोपोत्तिष्ठति ततो मनः समा-
धीयतामिति वदति समाहितमनसः स्म इति विप्राः प्रत्यूचुस्ततो
वाचयिता प्रसीदंतु भवंत इति वदति प्रसन्नाः स्म इति विप्राः प्रत्यू-
चुस्ततो वाचयिता शांतिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्त्वविघ्नम-
स्त्वायुष्यमस्त्वारोग्यमस्तु शिवं कर्मास्त्विति वदति तथास्त्विति
विप्राः प्रत्यूचुः कर्म यद्देवत्यं भवति तस्य नाम गृह्णात्यसौ
प्रीयतामिति ततः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवंत्वित्यों पुण्याहमिति
विप्राः प्रत्याहुस्ततः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवंत्वित्यों स्वस्तीति
विप्राः प्रत्याहुस्तत ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवंत्वित्योमृद्ध्यतामिति
विप्राः प्रत्याहुः सर्वाणि त्रिस्त्रिर्वाचयति ततो विप्रा उपविश्य
सुरभिमत्याब्लिंगाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिश्च

वाचयितारमभिषिंचेयुस्ततो वाचयिता भूर्भुवः स्वरोमिति जपतीत्याह भगवान्बौधायन इति। प्रशस्ताः श्राद्धभोजनप्रतिग्रहादिरहिताः, सुरभिमती दधिक्राव्णो अकारिषमित्यृगेका, अब्लिंगा, आपोहिष्ठादयः, वारुण्यो यच्चिद्धि तइत्यादयः, हिरण्यवर्णाः हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यादयः, पावमान्यः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकोपात्ताः। अन्यत्स्पष्टम्॥

अथ सकलशिष्टपरिगृहीतः पुण्याहवाचनप्रयोगः॥

सपत्नीकः कर्ता कृतनित्यक्रियः कृतमांगलिकस्नानः स्वलंकृतो बद्धशिखो गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ कं चित्प्रदेशं पुण्याहवाचनकलशस्थापनार्थं रंगवल्लिकाभूषितं कृत्वा तदुत्तरत उक्तरीत्या सर्वान्त्संभारान्निधाय रंगवल्लिकाभूषितप्रदेशस्य पश्चाद्वस्त्राच्छादिते पीठे प्राङ्मुख उपविश्य पत्नीं स्वस्य दक्षिणतः प्राङ्मुखीमुपवेश्य तद्दक्षिणतो युग्मान् ब्राह्मणानुदङ्मुखान्स्वस्योत्तरतः प्राङ्मुखान्वोपवेशयेत्। पुत्रादिसंस्कारकर्मांगपुण्याहवाचनादौ तु पत्नी दक्षिणतः संस्कार्योप्युपवेशनीयः। ततः पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्येष्टदेवतादिनमस्कारपूर्वकं सुमुखश्चेत्यादीन्मंगलश्लोकान् पठित्वा देशकालौ संकीर्त्य अमुकं कर्म करिष्ये तदंगत्वेन पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नांदीश्राद्धं च करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात्। यदा तु प्रयोगाद्बहिर्भूतं पुण्याहवाचनादि तदामुकं कर्म कर्तुमादौ पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नांदीश्राद्धं च करिष्ये इति संकल्पपूर्वकं पुण्याहवाचनादि कृत्वा प्रधानसंकल्पं कुर्यात्। वस्तुतस्तु पुण्याहवाचनादीनां संकल्प एतेषां बहिर्भूतत्वकल्पएव नांतर्भूतत्वकल्पइति युक्तं प्रतिभाति। पुण्याहवाचनादीनां स्वस्वारंभकाले वा संकल्पः यथा पुण्याहवाचनारम्भे पुण्याहवाचनं

क० इति मातृकापूजनारंभे मातृकापूजनं क० इति नांदीश्राद्धारम्भे नांदीश्राद्धं क० इति। मातृकापूजनस्य नान्दीश्राद्धांगत्वं ये स्वीकुर्वंति तन्मते तस्य पृथक् संकल्पो न नान्दीश्राद्धसंकल्पेनैव तत्सिद्धेः। यानि भविष्यदनद्यतनकर्तव्यानि करोति जुहोति यजतीत्येवमादिविहितानि कर्माणि तेषु करिष्ये होष्यामि यक्ष्ये इत्यादिशब्दस्थाने कर्ताहे होताहे यष्टाहइत्येवं वा यथायथं, कर्तृगामिक्रियाफलाभावे तु कर्तास्मि करिष्यामि इति प्रयोगः। एवं सर्वत्र। अतीताया रात्रेः पश्चार्धमारभ्याग्रिमरात्रेः पूर्वार्धपर्यंतमद्यतनं तद्‌घटकं भविष्यद् भविष्यदद्यतनं ततः परं भविष्यदनद्यतनम्। ततस्तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये इति संकल्प्य गणानां त्वा विश्वेदेवा गणपतिर्जगती गणपत्यावाहने विनियोगः। ॐगणानांत्वा ग० सादनम्, ऋद्धिसिद्धिसहिताय गणपतये नमः ऋद्धिसिद्धिसहितं गणपतिम् आवाहयामीत्यावाह्य, नर्य प्रजामित्यस्याग्निर्नर्योनुष्टुप् प्रतिष्ठापने वि०। नर्यप्रजां० प्रतिष्ठितामिति प्रतिष्ठाप्यासनादिदक्षिणादानांतैरुपचारैः संपूज्य पुष्पांजलिं दत्वा, मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं गजानन। यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे॥ वक्रतुण्ड महाकाय कोटिसूर्यसमप्रभ। अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदेति संप्रार्थ्य, विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लंबोदराय विकटाय गजाननाय। विनायकाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय गणनाथ नमो नमस्ते। इति नमस्कुर्यात्॥ विसर्जनं तु कर्मसमाप्त्यंते इति शिष्टाः। एवं सर्वत्र। ततः कलशस्थापनम्। महीद्यौरित्यस्य विश्वेदेवा भूमिर्गायत्री भूमिस्पर्शने वि०महीद्यौः पृ० मभिः,मंत्रावृत्त्या दक्षिणत उत्तरतश्च

भूमिं स्पृष्ट्वा। ओषधयः समित्यस्याग्निरोषधयो ऽनुष्टुप् स्पृष्टदेशयोरोषधिपुंजीकरणे वि०। ॐ ओषधयः सं० मसि, स्पृष्टप्रदेशयोरुपकल्पितप्रस्थधान्यस्य द्वौ पुंजौ कृत्वा। आजिघ्रेत्यस्य विश्वेदेवा मही शक्करी कलशस्थापने वि०। आजिघ्र० द्रयिः, तयोः पुंजयोरुपरि द्वावच्छिद्रौ नूतनौ हेमरजतताम्रान्यतमनिर्मितौ अभावे मृन्मयौ वा सूत्रवेष्टितकंठौ कलशौ निधाय। इमंमेगंगइत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो गंगादिनद्यो जगती कलशपूरणे वि०। इमं मेगंगेयमु० मया, उपकल्पितकलशोदकाभ्यां तौ पूरयित्वा। गंधद्वारामित्यस्य याज्ञिक्यो दे० उपनिषदः श्रीरनुष्टुप् गंधप्रक्षेपणे वि०। गंधद्वारां दु० श्रियम्। तयोर्गंधं प्रक्षिप्य। याजाताओषधय इत्यस्याग्निरोषधयोनुष्टुप् ओषधिप्रक्षेपणे वि०। याजाताओष० प्तच, तयोः सर्वौषधीः प्रक्षिप्य। कांडात्कांडादित्यस्याग्निर्याज्ञिक्यो दे० उपनिषदो वौषधयोनुष्टुप् दूर्वाप्रक्षेपणे वि०। कांडात्कांडा० नच, तयोः दूर्वाः प्रक्षिप्य। अश्वत्थेव इत्यस्याग्निरोषधयोनुष्टुप् पंचत्वक्पंचपल्लवयोः प्रक्षेपणे वि०। अश्वत्थेवो०रुषं, तयोः पूर्वोक्ततरूणां त्वचः पल्लवांश्च मंत्रावृत्त्या प्रक्षिप्य, याः फलिनीरित्यस्याग्निरोषधयोनुष्टुप् फलप्रक्षेपणे वि०। याः फलिनी० त्व ᳭ हसः, तयोः फलं प्रक्षिप्य, अग्नेरेतश्चंद्रमित्यस्याग्निर्हिरण्यं त्रिष्टुप् हिरण्यप्रक्षेपणे वि०। अग्नेरेतश्चं०रेयं, तयोर्हिरण्यं प्रक्षिप्य। बृहस्पतेजुषस्वन इत्यस्य विश्वेदेवा बृहस्पतिर्गायत्री पंचरत्नप्रक्षेपणे वि०। बृहस्पतेजु०शुपे, तयोः पंचरत्नानि प्रक्षिपेत्। अभावे हेम वा, हेमप्रक्षेपेप्ययमेव मंत्रः। युवासुवासा इत्यस्य विश्वेदेवा यूपस्त्रिष्टुप् कलशवेष्टने वि०। युवासुवा० यंतः, वस्त्राभ्यां तौ वेष्टयित्वा, पूर्णादर्वीत्यस्य विश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप् कलशाननपिधाने

वि०। पूर्णादर्विप०कृतो, उपकल्पितकलशोपरितनपात्रस्थतंडुलैः उपकल्पिते पात्रे पूरयित्वा सतंडुलाभ्यां ताभ्यां पात्राभ्यां कलशद्वयोराननें अपिदध्यात् सर्वत्र प्रतिकलशं मंत्रावृत्तिरुत्तरसंस्थता च ज्ञेया। ततः—तत्वायामीत्यस्य विश्वेदेवा वरुणस्त्रिष्टुप् वरुणावाहने वि०। तत्वायामिब्र० मोपीः, उत्तरकलशे वरुणमावाह्य, नर्यप्रजामिति प्रतिष्ठाप्य पूजयेत्। कलशद्वयेपि वरुणावाहनमिति के चित् इति प्रयोगदर्पणे। ततस्तत्रैव देवता आवाहयेत्। कलशस्य मुखे विष्णु कं०। सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः। आयांतु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारकाः इत्यावाह्य संपूज्याक्षतानुत्तरकलशे प्रक्षिपेत्। मातृदेवो भव पितृदेवो भव आचार्यदेवो भव अतिथिदेवो भवेतिकलशद्वयेपि, वरुणावाहनपक्षे कलशस्य मुखेविष्णुरित्येतस्यावृत्तिः ततः अवनिक्रुतजानुमंडलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वाशिषः प्रार्थयते, एताः सत्या आशिषः संतु दीर्घा नागा नद्यो गिरयस्त्रीणी विष्णुपदानि च तेनायुष्प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु विप्राः संतु अस्तु इति यथायोग्यं प्रत्युत्तरं दद्युः। ततः कर्ता शिवा आपः संतु सौमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु गंधाः पांतु सौमंगल्यं चास्तु अक्षताः पांतु आयुष्यमस्तु पुष्पाणि पांतु सौश्रियमस्तु तांबूलानि पांतु ऐश्वर्यमस्तु दक्षिणाः पांतु बहु देयं चास्तु दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु इति वाक्यानि पठेत्। तत्राद्यवाक्यत्रयांते उदकं विप्रहस्तेषु दत्वा द्वयोद्वयोर्वाक्ययोरन्ते तत्तल्लिंगानुसारेण तंतमुपचारं दत्वा दीर्घमायुरिति वाक्यद्वयेन विप्रान्प्रार्थयेत्।

इति संप्रदायः । विप्राः पांतु अस्तु इति यथायोग्यं प्रत्युत्तरं दद्युः । अथ वा शिवा आपः संतु गंधाः पांतु अक्षताः पांतु पुष्पाणि पान्तु तांबूलानि पांतु दक्षिणाः पान्त्वित्येतैर्वाक्यैरुदकगंधाक्षतपुष्पतांबूलदक्षिणाभिः क्रमेण विप्रान्पूजयेत् । विप्रा अवशिष्टानि वाक्यानि तत्तदनंतरं क्रमेण प्रतिब्रूयुः । ततः कर्ता यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तंते । तमहमोंकारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामाशीर्वचनं बहृषिमतं संविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये इति वदेत् । वाच्यतामिति विप्राः । ततः कर्ता भद्रं कर्णेभिः शृ० दायुः, द्रविणो दाद्रविणस०र्यमायुः, सविताप० मायुः, नवोनवो०मायुः, उच्चादिविद०युः, आपउं० वर्चसेयस्त्वात्हृदा०मश्यां, यस्मैत्वं० स्वस्ति, संत्वासिंचा० नंच इति मंत्रानुक्त्वा व्रतनियमतपःस्वाध्यायक्रतुदमदानविशिष्टानां ब्राह्मणानां मनः समाधीयतां इति विप्रान् प्रार्थयेत् । विप्राः समाहितमनसः स्म इति । कर्ता प्रसीदंतु भवन्त इति वदेत् । विप्राः प्रसन्नाः स्म इति । ततः कर्ता शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्नमस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवं कर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु धर्मसमृद्धिरस्तु वेदसमृद्धिरस्तु शास्त्रसमृद्धिरस्तु पुत्रसमृद्धिरस्तु धनधान्यसमृद्धिरस्तु इष्टसंपदस्तु अरिष्टनिरसनमस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यंतां तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयन्तां तिथिकरणे मुहूर्तनक्षत्रे सग्रहे सदैवते प्रीयेतां दुर्गापांचाल्यौ प्रीयेतां अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयं-

तां इंद्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयंतां ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्रीयंतां विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयंतां माहेश्वरीपुरोगा उमामातरः प्रीयंतां वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयंतां अरुंधतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयंताम् ऋषयश्छंदांस्याचार्या देवा वेदा यज्ञाश्च प्रीयंतां ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयंतां श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेतां श्रद्धामेधे प्रीयेतां भगवती कात्यायनी प्रीयतां भगवती माहेश्वरी प्रीयतां भगवती पुष्टिकरी प्रीयतां भगवती तुष्टिकरी प्रीयतां भगवती ऋद्धिकरी प्रीयतां भगवती वृद्धिकरी प्रीयतां भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेतां भगवान् स्वामी महादेवो महासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीयतां हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयंतां सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयंतां सर्वाः कुलदेवताः प्रीयंतां सर्वा इष्टदेवताः प्रीयंतां हता ब्रह्मद्विषः हताः परिपंथिनः हता अस्य कर्मणो विघ्नकर्तारः शत्रवः पराभवं यांतु शाम्यंतु घोराणि शाम्यंतु पापानि शाम्यंत्वीतयः शुभानि वर्धतां शिवा आपः संतु शिवा ऋतवः संतु शिवा अग्नयः संतु शिवा आहुतयः संतु शिवा ओषधयः संतु शिवा वनस्पतयः संतु शिवा अतिथयः संतु अहोरात्रे शिवे स्यातां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधयः पच्यंतां योगक्षेमो नः कल्पताम् आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयंतां भगवान्नारायणः प्रीयतां भगवान्पर्जन्यः प्रीयतां भगवान्स्वामी महासेनः प्रीयतां इत्येकसप्ततिवाक्यानि पठेत् । एतानि वाक्यानि पठन् प्रतिवाक्यं पात्रे जलं पातयेत् तत्रारिष्टनिरसनमस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु इति द्वाभ्यां वाक्याभ्यां हता ब्रह्मद्विष इत्यादिभिः सप्तभिर्वाक्यैश्च पात्राद्बहिरुत्तरतो जलं पातनीयम् इति संप्रदायः । विप्राः अस्तु

संपद्यंतां प्रीयंतां प्रीयेतां प्रीयतां हता यांतु शाम्यंतु वर्धतां संतु स्यातां वर्षंतु पच्यंतां कल्पताम् इति कर्तृवाक्यानुरोधेन प्रतिवचनानि दद्युः। ततः कर्ता पुण्याहकालान्वाचयिष्ये इति वदेत्। वाच्यतामिति विप्राः।ततः कर्ता उद्गातेवशकुने०मावद,याज्ययायजतिप्र०कुरुते यत्पुण्यं नक्षत्रं त० रुते, मह्यं सहकुटुंबाय महाजनान्नमस्कुर्वाणायाशीर्वचनमपेक्षमाणायामुककर्मणः पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु इति त्रिर्वदेत्। ओं पुण्याहमिति त्रिर्विप्राः। स्वस्तयेवायु०तुनः आदित्यउदयनीयः० स्वस्त्युद्यंति स्वस्तिनइंद्रो०धातु, अष्टौदेवा० स्वस्ति, मह्यं सहकुटुंबाय० यामुककर्मणे स्वस्ति भवंतो ब्रुवंतु इति त्रिः कर्ता वदेत्। ओं स्वस्ति इति त्रिर्विप्राः। ऋध्यामस्तोमं०ममप्राः, सर्वामृद्धिमृ०यएवंवेद। ऋध्यास्मह०राः त्रीणित्रीणि०ष्ठुति, मह्यं सहकु०माणायामुककर्मणः ऋद्धिं भवंतो ब्रुवंतु इति त्रिः कर्ता वदेत्, ओं ऋध्यतामिति त्रिर्विप्राः। श्रियेजातः श्रि० वेद, यस्मिन्ब्रह्मा०मानं अहेवु० तां मह्यं० यामुककर्मणः श्रीरस्त्विति भवंतो ब्रु०इति त्रिः कर्ता वदेत्। ओमस्तु श्रीरिति त्रिर्विप्राः। अत्र सुवासिनीभिर्नीराजनं कारयेयुराचारात्। ततः कर्ता वर्षशतं पूर्णमस्तु मंगलानि भवंतु शिवं कर्मास्तु गोत्राभिवृद्धिरस्तु इति वाक्यान्युक्त्वा विप्रैर्यथायोग्यं प्रतिवचनेषूक्तेषु बौधायनोक्ततत्तत्कर्मदेवतानाम प्रथमया विभक्त्या संकीर्त्य प्रीयतां प्रीयेतां प्रीयंतामिति देवतैकत्वाद्यनुसारेणोक्त्वा पात्रे जलं क्षिपेत्। अनादेशे देवतासंदेहे च प्रजापतिर्देवता ज्ञेया। ततः शुक्रेभिरंगैरज०नूनाः तदप्येष०सद इति पठित्वोत्तरकलशं दक्षिणहस्ते दक्षिणकलशं वामहस्ते गृहीत्वा ताभ्यां धाराद्वयं संततं पात्रे निषिंचेत्। तत्र मंत्राः। वास्तोष्पतेप्र०ष्पदे, वास्तोष्पतेप्र०पस्व,वास्तोष्पते,शग्मया०द्गानः,

अमीवहा०धिन इति। ततः शिवमिति त्रिर्वदेत्। आधारे धारायां चादिसंयोग इत्यापस्तंबोक्तेर्मंत्रारंभसमकालं कर्मारंभः । ततो- विप्राः कर्तुर्वामतः पत्नीमुपवेश्य पात्रे पातितेन जलेन पल्लवदूर्वाभिरुदङ्मुखास्तिष्ठंत उपविष्टा वा सपत्नीकं कर्तारमभिषिंचेयुः। तत्र मंत्राः । समुद्रज्येष्ठाः स० त्रायंतामि०मसि, इमा आपः शि०न्यजीजनत्, देवस्यत्वा० स्ताभ्यामग्नेस्तेजसा०न्नाद्याय देवस्य०भ्यां सरस्वत्यै वाचो यंतुर्यंत्रेणाग्नेस्त्वासा०चामि, देवस्य०भ्यां सरस्वत्यै वाचो यंतुर्यंत्रेणेंद्रस्यत्वासाम्राज्येनाभिषिंचामि देवस्य०भ्यां सरस्वत्यैवाचोयंतुर्यंत्रेण बृहस्पतेस्त्वासाम्राज्येनाभिषिंचामि । देवस्यत्वासवितुः प्रसवेअश्वि० पू०भ्यांअश्विनोर्भैषज्येन०चामिदेव०भ्यां सरस्वत्यै भैषज्येन वी० मिदेव०भ्यां इंद्रस्येंद्रियेण श्रियै०चामि ॥ सुरास्त्वामभिषिंचंतु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः०एते त्वामाभिषिंचंतु सर्वकामार्थसिद्धये ओं भूर्भुवःसुवः तच्छं०ष्पदे इत्यभिषिच्यामृताभिषेकोस्त्विति वदेयुः। तथास्त्विति कर्ता प्रतिब्रूयात्। ततो द्विवारमाचमनं कुर्यात्। पत्नीदक्षिणतः सकृदाचम्योपविशेत् । ततः सुवासिन्यो नीराजनाशीःप्रयोगनूतनवस्त्रदानादि कुर्युः। आचारात्। पत्या वस्त्रे स्वीक्रियमाणे पत्नी वामतो भवेत् इति वृद्धाः ॥ इति शिष्टपरिगृहीतः पुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ॥ तच्च गर्भाधानादिगर्भसंस्कारेषु जातकर्माद्यपत्यसंस्कारेषु श्रवणाकर्मादिषु वापीकूपतडागारामाद्युत्सर्गादिषु देवप्रतिष्ठायां व्रतोद्यापने वानप्रस्थाद्याश्रमस्वीकारे तुलापुरुषादिमहादानादौ नूतनगृहप्रवेशे कांडव्रतेषु राज्याभिषेके शांतिकपौष्टिकेषु अग्न्याधानादिश्रौतकर्मणाम् उपाकर्मोत्सर्जनयोः पार्वणस्थालीपाकश्रवणाकर्मादीनां च प्रथमे प्रयोगे

उत्सवादौ च कार्यं, व्रतोद्यापने दुष्टग्रहपीडादिनिवृत्त्यर्थशांत्यादौ च नांदीश्राद्धं न कार्यम्, शाकलकारिकासु निषेधस्योक्तत्वादिति केचित् । बहुस्मृतिप्रामाणिकग्रंथविरुद्धत्वान्नादर्तव्यमेतदित्यन्ये । एतच्छ्राद्धं मातृकापूजनं चैकस्यानेकसंस्कारेष्वेककर्तृकेषु युगपदुपस्थितेषु सर्वादौ सकृदेव कार्यं न तु प्रतिसंस्कारमावृत्तिः । यथा दैवादकृतजातकर्मादिकस्योपनयनकाले जातकर्माद्यनुष्ठाने देशांतरगतस्य मृतबुद्ध्या कृतौर्ध्वदेहिकस्यागतस्य पुनर्जातकर्मादिसंस्काराणां विहितानां युगपदनुष्ठाने कर्मनाशाजलस्पृष्टादीनां प्रायश्चित्तार्थत्वेन विहितानां पुनः संस्काराणां युगपदनुष्ठाने वा । तथा च ब्रह्मपुराणं, गणशः क्रियमाणानां मातॄणां पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिष्विति । बह्वपत्यानां युगपत्संस्कारकरणविषयमिदं वचनमिति बोपदेव आह । मातॄणां पूजनं सकृदिति पृथग्वचनादेवं ज्ञायते मातृपूजनं नांदीश्राद्धस्यानंगमेव भवतीति । अतोस्मिन् कल्पे मातृकापूजनस्य पृथगेव संकल्पः । यत्रयत्र भवेच्छ्राद्धं तत्रतत्र च मातर इति पुराणांतरवचनेनांगत्वम् । अस्मिन्कल्पे न पृथक् संकल्पः ॥ अथैतत्कालः ॥ कर्मारंभाव्यवहितपूर्वतनादिने मातृपार्वणं कर्मारंभदिने पितृपार्वणं कर्मसमाप्त्युत्तरदिने मातामहपार्वणम् । एवं कर्तुमशक्तौ कर्मारंभाव्यवहितपूर्वतनदिनत्रये क्रमेण पार्वणत्रयं कार्यम् । प्रथमदिने मातृपार्वणम्, द्वितीये पितृपार्वणम्, तृतीयदिने मातामहपार्वणमिति । एवं कर्तुमशक्तौ कर्मारंभदिनात्पूर्वस्मिन् अहन्येव पूर्वाह्णे मातृपार्वणं मध्यान्हे पितृपार्वणं अपराह्णे मातामहपार्वणमिति । अत्राप्यशक्तौ पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वाह्णएव पा-

वर्णत्रयं तंत्रेण कार्यम् । तदारंभदिनएव वा । पुत्रजन्मनि तु भुक्तवतापि पुत्रजन्मानंतरमेव रात्रावपि कार्यम्। यज्ञादौ क्रियमाणे नांदीश्राद्धे अमूला दर्भा हस्तयोर्धारणीयाः । विवाहादिमंगलकर्मादौ क्रियमाणे दर्भस्थाने दूर्वा एव । अग्न्याधानसोमयागादौ क्रियमाणे नांदीश्राद्धे दक्षक्रतू अन्यत्र सत्यवसू इति के चित् । गर्भाधानपुंसवनसीमंतेष्वपि दक्षक्रतू इत्यन्ये । गर्भाधानपुंसवनसीमंतसोमेष्वेव दक्षक्रतू नान्यत्रेत्यपरे ॥ अथाधिकारिणः ॥ प्रथमविवाहांतेषु सुतसंस्कारेषु पिता वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । द्वितीयादिविवाहे तु वर एव कुर्यात् । प्रथमविवाहे यदि पित्रादीनां सर्वेषां वक्ष्यमाणानामधिकारिणामभावस्तदापि स्वयमेव । प्रवासादिना पितुरभावेन ज्येष्ठभ्राता कुर्वन्स्वपितुः पितृभ्यो दद्यात् । यदि तु पिता न जीवति पितामहस्तु प्रवासस्थितः तदा पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानुद्दिश्य पार्वणं कुर्यात् । एवं मातृमातामहपार्वणयोरपि द्रष्टव्यम् । सर्वेषां जीवने नांदीश्राद्धलोप एव । नित्यवन्नांदीश्राद्धविधिना नैव कुर्यादिति लोपशास्त्रसहकृतेन तत्प्रापणात् । सर्वेषां यथोक्ताधिकारिणामभावेन यदि माता पुत्र्या विवाहं कुर्यात्तदा स्वयं संकल्पमात्रं कृत्वा स्वस्तिवाचनं नांदीश्राद्धादिकं सर्वं ब्राह्मणद्वारा कारयेदिति प्रयोगपारिजाते । समावर्तने नांदीश्राद्धं पितैव कुर्यात् । प्रवासादिना पितुरभावे स्वयमेव कुर्यात् इति के चित् । अत्र पितरि विद्यमानेपि स्वयमेव कुर्यादित्यन्ये । सुतसंस्कारेषु अजीवन्मातृपितृमातामहः पिता स्वमातुराद्युद्देश्यकं पार्वणत्रयं कुर्यात् । मातरि जीवंत्यां तत्पार्वणलोपः । मातामहे जीवति तत्पार्वणस्य, तदा पार्वणद्वयेनैव नांदीश्राद्धसिद्धिः । मातृ-

मातामहजीवने पितृपार्वणेनैव नांदीश्राद्धसिद्धिः। पितृमातृजीवने मातामहपार्वणेनैव, पितृमातामहजीवने देवरहितेन मातृपार्वणेनैव, जीवत्प्रपितामहः पितृपितामहवृद्धप्रपितामहानुद्दिश्य पितृपार्वणं कुर्यात्। जीवत्पितामहप्रपितामहः पितृवृद्धप्रपितामहातिवृद्धप्रपितामहानुद्दिश्य पितृपार्वणं कुर्यात्। एवं मातृमातामहपार्वणयोरपि द्रष्टव्यम्। सापत्नमातरि मृतायां तया सहैव मातृपार्वणं कार्यम्। सपत्न्योः पितामहीप्रपितामह्योरपि स्वपितामहीप्रपितामहीभ्यां सह। स्वमातरि जीवंत्यामपि सापत्नमात्रा मातृपार्वणनिर्वाह इति केचित्। तन्न। तस्या एकोद्दिष्टदेवतात्वेन पार्वणेनुप्रवेशाभावात्। आपरपक्षिकान्वष्टक्यादिश्राद्धवत्प्रापकवचनाभावाच्च। मातामहपार्वणे मुख्यमातामह्यादिषु जीवंतीषु तत्सपत्नीभिः सपत्नीकत्वगुणोपपत्तिर्द्रष्टव्येति केचित्। वर्गत्रयाद्यानां जीवने सुतसंस्कारेषु लोप एव। एवं स्वस्य द्वितीयादिविवाहांगत्वेन नांदीश्राद्धं कुर्वन् जीवत्पितृकस्तु पितुः पित्रादीनुद्दिश्य पार्वणं कुर्यात्। जीवत्पितृपितामहस्तु पितामहस्य पित्रादीनुद्दिश्य पार्वणं कुर्यात्। अत्र पितुरित्यस्य स्थाने पितामहस्येति निर्देशः। एवं मातृमातामहपार्वणयोरपि। एवमेव जातकर्मनिमित्तके पुरुषार्थे नांदीश्राद्धे जातकर्मांगभूतद्वितीयनांदीश्राद्धपुत्रप्रथमविवाहांगभूतनांदीश्राद्धे तु सुतसंस्कारांगकनांदीश्राद्धवदेव कार्ये इत्येकं मतं, सुतसंस्कारेष्वित्युद्वाहपुत्रजननव्यतिरिक्तसुतसंस्कारपरं, एवं च प्रथमविवाहपुत्रजननयोरपि येभ्य एव पिता दद्यादितिशास्त्रानुरोधेनैव नांदीश्राद्धं भवति इत्यपरं मतम्। जीवत्पितृकः सुतसंस्कारव्यतिरिक्तकर्मसु येभ्य एवेति शास्त्रात्पितुः पितामहादीनुद्दिश्य स्वमातृमा-

तामहयोरजीवतोस्तदुद्देशेन पार्वणद्वयं च कुर्यादिति के चिद्वदन्ति। तन्न । परस्परविरुद्धस्य येभ्य एवेति शास्त्रस्य गृह्यपरिशिष्टस्य चैकत्र प्रवृत्त्ययोगात् । यदा तु पितृव्यमातुलादयः कन्याविवाहं कुमारस्योपनयनमुपनीतस्य प्रथमविवाहं वा कुर्युस्तदा संस्कारस्याजीवत्पितृमातृमातामहकत्वे तत्पित्रादीनुद्दिश्य पार्वणत्रयं कुर्युः सोदरज्येष्ठभ्रातुः प्रयोगे विशेषो नास्ति तदीयपित्रादीनां संस्कार्यपित्रादिभिरभेदात्। सापत्नज्येष्ठस्तु संस्कार्यस्य मात्रादीनुद्दिश्य मातृपार्वणं कुर्यात् इति के चित्। मातृपार्वणलोप एवात्रेत्यन्ये । पितृव्यादिस्तु सर्वेषु पार्वणेषु संस्कार्यस्येति सविशेषणप्रयोगं कुर्यात्। संस्कार्यस्य जीवत्पितृमातृमातामहकत्वे तस्य पितुः पित्रादीनुद्दिश्य पार्वणत्रयं कुर्यात् । एवं प्रथमविवाहेपि कर्त्रंतराभाववशेन वर एव नांदीश्राद्धं कुर्वन् जीवत्पितृकः पितुः पित्रादीनुद्दिश्य पार्वणं कुर्यात् । एवं मातृमातामहपार्वणयोरपीति के चित्। अन्ये तु अस्मिन्विषये तत्तद्वर्गाद्यजीवने तत्तत्पार्वणलोप एवेति वदंति । आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम्। धर्म्येण विधिना दातुमसगोत्रोपि युज्यतइति स्कांदात् । अनाथां कन्यकां दत्वा सदृशेनाधिके वरे । द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितमिति विष्णुधर्मोत्तरवचनाद्वा । केनापि हेतुना कन्यां दातुमशक्नुवता दानाधिकारिणा त्वं कन्यादानं कुर्वितिप्रार्थनाद्वा यः परकन्यां दातुमिच्छति सोपि संस्कार्यकन्यायाः पित्रादीनुद्दिश्य तस्याजीवत्पितृकत्वे तदीयमात्राद्युद्देश्यकपार्वणानुष्ठानं यथासंभवं कुर्यात् । दत्तकपुत्रस्तु यदि लब्धबीजिरिक्थस्तदोभौ पितरौ पितामहौ प्रपितामहौ चोद्दिश्य कुर्यात् ।

एवमितरयोः पार्वणगोत्रैक्यम् । यदि तु बीजिरिक्थग्रहणेधिकार्यंतरसंभवात् गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुत इति शास्त्राद्लब्धतद्रिक्थस्तदा प्रतिग्रहीतृकुलसंबद्धपित्राद्युद्देश्यकमेव कुर्यात् ॥ अथ प्रयोगः ॥ कर्ता पुण्याहवाचनसंकल्पकाले यदि मातृकापूजनसंकल्पो न कृतस्तदा अमुककर्मांगभूतं मातृकापूजनं करिष्ये० संकल्पं कृत्वा मातृपितामहीप्रपितामहीमातामहीमातुःपितामहीमातुःप्रपितामहीपितृष्वसृमातृष्वसृणां मध्ये यावत्यो जीवंति तावतीः कुंकुमादिभिर्यथायोग्यं संपूज्यगोमयेनोपलिप्ते रंगवल्ल्याद्यलंकृते देशे कृताग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठासु संस्थापितासु प्रतिमासु अभावे पटादौ लिखितासु अक्षतपुंजेषु वा गौर्यादिदेवता आवाहयेत् । तद्यथा । गौर्यै नमः गौरीमावाहयामि, पद्मायै०पद्मा० शच्यै०शची०मेधायै० मेधा० सावित्र्यै०सावित्री०विजयायै०विजया०जयायै०जया०देवसेनायै०देवसेना०स्वधायै०स्वधा०स्वाहायै० स्वाहा० मातृभ्यो०मातृरा०लोकमातृभ्यो०लोकमातृरा०धृत्यै०धृति०पुष्ट्यै०पुष्टि० तुष्ट्यै तुष्टि०अमुकनाम्न्यै कुलदेवतायै० अमुकनाम्नीं कुलदेवता० ब्राह्म्यै०ब्राह्मी०माहेश्वर्यै०माहेश्वरी० कौमार्यै०कौमारी०वैष्णव्यै०वैष्णवी० वाराह्यै०वाराही०इंद्राण्यै० इंद्राणी० चामुण्डायै० चामुण्डा०गणाधिपाय० गणाधिप०दुर्गायै० दुर्गा० क्षेत्रपालाय० क्षेत्रपाल०वास्तोष्पतये० वास्तोष्पतिमित्यावाहयेत् । गौर्याः पूर्वं वा गणाधिपावाहनम्, अस्मिन् कल्पे कुलदैवतांता एव देवताः पूज्या इति युक्तम् । ततस्तत्तन्नाममंत्रैः कांडानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा षोडशोपचारैः पूजयेत् । गौर्याद्यावाहितदेवताभ्यो नम इति समुदितरूपेण वा पूजनं गौर्याः पूर्वं गणाधिपावाहनपक्षे गणाधिपाद्यावाहित० नम इति प्रयो-

गः । नांदीश्राद्धस्य पार्थक्येन संकल्पकरणे मातृकापूजनोत्तरं पाकांतरेण वैश्वदेवं कृत्वा तत्कर्तव्यम् । पुण्याहवाचनसंकल्पेन सहैतत्संकल्पे तु पुण्याहवाचनात्पूर्वं वैश्वदेवः पाकांतरेणैव कार्यः । वस्तुतस्तु पार्थक्येनैव संकल्पो युक्तः । कर्ता सदूर्वांकुरं साक्षतं जलमादाय सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नांदीमुखाः भूर्भुवः सुवरिदं वः पाद्यं स्वाहा न ममेयं च वृद्धिः इति पात्रे क्षिपेत्। एवमग्रेपि। मातृपितामहीप्रपितामह्यः नांदीमुखा भूर्भु० वृद्धिः । नांदीमुख्य इति केचित् । पितृपितामहप्रपितामहा नांदीमुखाः भूर्भु०पाद्यं० मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाः पत्नीसहिता नांदीमुखाः भू०द्धिः । ततः सदूर्वांकुरं साक्षतगंधपुष्पजलमादाय सत्यवसुसंज्ञ० वरिदं व आसनगंधाद्युपचारकल्पनं स्वाहा न ममेयं च वृद्धिः, इति पात्रे क्षिपेत् । एवमग्रेपि । मातृपितामहीप्र०ह्यः नांदीमुखाः भू०व आस०द्धिः।पितृपिता०महा नांदीमुखाः भू०व आस०मातामहमातुःपि० पत्नीसहिताः नां०व आस० द्धिः।ततः गौर्यादिषोडशमातरः ब्राह्म्यादिसप्तमातरः गणाधिपदुर्गाक्षेत्रपालवास्तोष्पतयश्च भू० वो युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्ननिष्क्रयीभूतं चतुर्गुणं द्विगुणं समं वा हिरण्यममृतरूपेण स्वाहा न ममेयं च वृद्धिः, इति विभवानुसारेण दद्यात् । गौर्याः पूर्वं गणाधिपपूजनमिति पक्षे गणाधिपगौर्यादिषोडशमातरः ब्राह्म्यादिसप्तमातरः दुर्गाक्षेत्रपालवास्तोष्पतयश्च भू० वरित्यादिप्रयोगो ज्ञेयः । ततः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा नांदीमुखा भू०वो युग्मब्रा० मातृपितामहीप्रपितामह्यः नांदीमुखाः भू०दं युग्मब्राह्मण० पितृपिताम० भू०रिदं युग्म०मातामहमातुःपि०हाःपत्नीसहिता नांदी०युग्मब्रा० इति क्रमेण दद्यात् । ततः उपास्मैगाय०मधु । अक्षन्नमीम०हरी

इति श्रावयित्वा कृतस्य नांदीश्राद्धस्य पूर्णतासिद्धये प्रतिविप्रं प्रस्थपरिमितान् कुडवपरिमितान्वा यथासंभवं वा द्राक्षामलकमूलयवांस्तन्निष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा दक्षिणां दत्वा प्रजापते नत्व० यीणाम् इति पठित्वा कुलदेवतां नमस्कृत्य, माता पितामही० मातामहस्त०कादयः । एते भवंतु० मंगलम् इति श्लोकद्वयं पठेत् । अत्रादिशब्देन गुणत्वेन प्रविष्टा मातामह्यादयो ग्राह्याः । मातामहीसत्वे प्रमातामहकस्तथेत्येवंपठित्वा न तु प्रमातामहकादय इति तत्तत्पार्वणाद्यजीवनवशेन यस्य कस्य चित्पार्वणस्य लोपे तु तत्पार्वणविषयकश्लोकैकदेशस्यापि लोपः कार्यः । सूक्तवाकवदिष्टदेवता संस्कारार्थत्वात् । श्लोकपाठस्य केवलमातृपार्वणे एता भवंतु सुप्रीता इत्यूहः । केवलमातृपार्वणे देवलोपः । इडामग्ने पु०त्वस्मे इति मंत्रं पठन् पात्रांतरेण किंचित् द्रव्यं संघट्टयेत् । ततोऽनेन नांदीश्राद्धेन नांदीमुखदेवताः प्रीयंतां वृद्धिरस्तु इति वदेत् । वरुणादिदेवताः कर्मसमाप्त्यंते विसर्जयेत् । विवाहोपनयनव्यतिरिक्तेषु अनेकादिनसाध्येषु कर्मसु तु तद्दिनएव विसर्जनम् । एतच्चानुकल्पानुष्ठानं मुख्यकल्पासंभवे वेदितव्यम् । स च मुख्यकल्पः श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यते । इत्याभ्युदयिकश्राद्धम् ॥

अथांकुरारोपणप्रयोगः ॥ कर्ताचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य अमुककर्मसाफल्यनिरंतरशुभतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् अंकुरारोपणं करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिं संपूज्य पद्मभृतिसमसंख्यान्ब्राह्मणान् संपूज्यान्नेन परिविष्य अंकुरारोपणकर्मणः पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु अंकुरारो०णे स्वस्ति भवं०अंकुरा०णऋद्धिं भवं०इति त्रिस्त्रिर्विप्रान्वाचयेत् । ॐ पुण्याहं ॐ स्वस्ति ॐ ऋद्धिः ॐ ऋध्यतामिति वा इति विप्रा-

स्त्रिस्त्रिः प्रतिब्रूयुः । ततः कर्ता ब्रह्मादयः प्रीयंतामिति पात्रे जलं क्षिप्त्वा शुचौ देशे गोचर्ममात्रं चतुरस्रं स्थंडिलं गोमयेन विधाय रंगवल्ल्यादिभिरलंकृत्य श्वेताक्षतान् संप्रकीर्य अद्भिरभ्युक्ष्य सुवर्णरजतताम्रान्यतमनिर्मिता अभावे मृन्मयीर्वा पंचपालिकास्तत्र संस्थापयेत् । अत्र गोचर्मशब्दो यौगिक एव ग्राह्यः न तु, वृषभैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संवृतम्। बालवत्साशतं चैव गोचर्मेति बुधा विदुरिति पारिभाषिकः । एतस्य दानविषयत्वात् प्रकृतेः संभवाच्च । एवं च गोर्यावत्प्रमाणं चर्म तदनुसारेणैव चतुरस्रस्थंडिलकरणमत्र ततो वल्मीकमृदं हृदमृदं शुष्कगोमयचूर्णं चैकीकृत्य मध्यमायां पालिकायां प्रक्षिप्य प्रागादिषु क्रमेण प्रक्षिपति । ततस्तासामधोभागेषु दूर्वांकुराश्वत्थशिरीषविल्वपत्राणि प्रक्षिप्य श्वेतसूत्रेण पालिका आवेष्ट्य तासु क्रमेण देवता आवाहयेत् । प्रणवस्य परब्रह्मर्षिः परमात्माग्निर्वा देवता दैवी गायत्रीछंदः व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः अग्निवायुसूर्यप्रजापतयः क्रमेण देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यः क्रमेणच्छंदांसि आवाहने वि० । ॐ भूर्ब्रह्माणमावाहयामि ॐ भुवश्चतुर्मुखं ब्रह्माणमा० ओं सुवः प्रजापतिं ब्रह्माण० ओं भूर्भुवः सुवर्हिरण्यगर्भं ब्रह्माण० इति मध्यमायां पालिकायां ब्रह्माणमावाह्य ओं भूर्वज्रिणमा० ओं भुवः शचीपतिमा० ओं सुवरिंद्रमा० ओं भूर्भुवः सुवः शतक्रतुमा० इति पूर्वस्यां पालिकायां वज्रिणम् ओं भूर्यममावा० ओं भुवो वैवस्वतमा० ओं सुवः पितृपतिमा० ओं भूर्भुवः सुवः प्रेतपतिमा० इति दक्षिणस्यां पालिकायां यमम्, ओं भूर्वरुणमा० ओं भुवः प्रचेतसमा० ओं सुवः सुरूपिणमा०ॐ भूर्भुवः सुवरपांपतिमा० इति पश्चिमायां पालिकायां वरुणं ओं सूः शशिनमा० ओं भुव इंदुमा० ओं सु-

वनिशाकरमा० ओं भूर्भुवः सुवः सोममा० इत्युत्तरस्यां पालिकायां सोमं ततस्तत्तन्मंत्रैर्नाममंत्रैर्वा कांडानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा पूजयेत्। आपोहिष्ठेतिमंत्रत्रयस्य अग्निर्विश्वेदेवा वापो गायत्री हिरण्यवर्णा इति मंत्रचतुष्टयस्याग्निरापस्त्रिष्टुप् पवमानानुवाकमंत्राणां प्रजापतिर्ऋषिः पवमानः सुवर्जनो विचर्षणिः पोता च देवजना मनवो विश्वआयवश्च जातवेदा अग्निः अग्निः देवः सविता वैश्वदेवी पुनती च वैश्वानरो वात इषिरो मयो भूर्द्यावापृथिव्यावृतावर्यौ च सविता देवोग्निश्च ब्रह्मा पावमान्यः ब्रह्मइंद्रः सुनीत्या सहितः सोमः स्वस्त्या सहितो वरुणः समीच्या सहितो यमो राजा प्रमृणाभिः सहितो जातवेदा ऊर्जयंत्या सहितश्चेति सप्तदशानां क्रमेण देवताः। प्रथमद्वितीयचतुर्थपंचमाष्टमानां गायत्रीछंदः तृतीयनवमदशमैकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशपंचदशषोडशानामनुष्टुप् षष्ठसप्तमसप्तदशानां त्रिष्टुप् स्नापने वि०। आपोहिष्ठा० हिरण्यवर्णाः० पवमानः सुवर्जनः पवित्रेण विचर्षणिः० यंत्यापुनातु इत्येतैः सर्वांते ब्रह्मादीन्संस्नापयेत्। प्रतिमंत्रमिति केचित्। पुष्पांजलिसमर्पणांते, दिशांपतीन्नमस्यामि सर्वकामफलप्रदान्। कुर्वंतु सफलं कर्म कुर्वंतु सततं शुभम्। इति पालिकानां पश्चात्तिष्ठन् प्राङ्मुख उपतिष्ठेतेति पूजने विशेषः। तत उपविश्य व्रीहियवतिलमुद्गसर्षपान् मिश्रीकृत्य क्षीरेण प्रक्षाल्य मध्यमपालिकादिक्रमेण निवपति। ब्रह्मजज्ञानमितिद्वयोरग्निर्ब्रह्मा त्रिष्टुप् ओषधिनिवपनेवि० ओं ब्रह्मजज्ञानंप्र० वः, हिरण्यगर्भः स० धेम इति द्वाभ्यां मध्यमपालिकायां निवपति। यत इंद्रेतिद्वयोर्विश्वेदेवा ऋषयः इंद्रो देवता आद्याया बृहती अंत्याया अनुष्टुप् ओषधिनि० ओं यतइंद्रभ० स्वस्तिदावि० करः इति द्वाभ्यां पूर्वस्यां पालिकायां

निवपति । योस्यकौष्ठ्येतिद्वयोः प्रजापतिर्यमोनुष्टुप् ओषधिनि० ओं योस्यकौष्ठ्यज० वीदहा इति द्वाभ्यां दक्षिणस्यां पालिकायां नि० । इमं म इति द्वयोर्विश्वेदेवा ऋषयः वरुणो देवता आद्या गायत्री अंत्या त्रिष्टुप् ओषधिनि० ओं इमंमेव०षीः इति द्वाभ्यां पश्चिमपालिकायां नि० । सोमोधेनुमितिद्वयोर्विश्वेदेवाः सोमस्त्रिष्टुप् ओषधिनि० ओं सोमोधेनुं०दस्मै अषाढंयुत्सु०सोम इति द्वाभ्यामुत्तरस्यां पालिकायां नि० । व्रीहियवादीनामलाभे एतदन्यतमं एकमेव द्रव्यं पालिकासु निवपेत् । ततो यथाक्रमं शुद्धाभिः सिकताभिः पालिकाः प्रच्छाद्य पंचगव्येन संप्रोक्ष्य, प्रणवस्य परब्रह्मर्षिः परमात्माग्निर्वा देवता दैवी गायत्रीछंदः पालिकापिधाने वि० ओं इति महता पात्रेणापिधाय कर्मसमाप्तिपर्यंतं सुरक्षितं कुर्यात् । अग्निशब्दवाच्यः परमात्मा देवतेत्येवं वा प्रयोगः । समाप्ते कर्मणि देवताः संपूज्य पूर्वोक्तैरोंभूर्ब्रह्माणमित्याद्यैर्मंत्रैरावाहयामीत्यस्य स्थाने उद्वासयामीत्यूहितैर्यथाक्रमं देवता उद्वास्य कर्मेश्वरायार्पयेत् । एतच्च गर्भाधानादिनामकर्मांतकर्माणि हित्वान्नप्राशनादिविवाहांतापत्यसंस्कारेषु अन्येषु च नूतनागारप्रवेशादिशुभकर्मसु कर्मारंभदिनात् पूर्वं सप्ताहं पंचाहं त्र्यहमेकाहं वा कार्यम् । इदं च रात्रौ कल्याणसंज्ञके प्रथममुहूर्ते कर्तव्यम् । तथा च शौनकः, रात्रौ मुहूर्ते कल्याणे प्रथमेंकुररोपणमिति । कुर्यादिति शेषः । रात्रावंकुररोपणे हेतुमप्याह स एव । ओषधीनां हि सर्वासां चंद्रः प्रोक्तोधिदैवतम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रात्रावंकुररोपणमिति । हिहेतौ। अतित्वरायां सद्यो दिवैव। आत्यंतिकेषु कार्येषु सद्यो ह्यंकुररोपणमिति बृहस्पत्युक्तेरिति केचित् । कर्मविशेषेंकुरारोपणस्याक्रियोक्ता तेनैव । निषेकं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम

च । हित्वांकुरारोपणं स्यादन्यत्र शुभकर्मस्विति । निषेको गर्भाधानम् ॥ इति बौधायनसूत्रानुसारेणांकुरारोपणप्रयोगः ॥

अथाग्निमुखविधिः ॥ तत्राग्न्यायतनदेशो गृह्ये । प्राचीनप्रवणउदीचीनप्रवणे प्रागुदक्प्रवणे समे वा देशउद्धत्यावोक्ष्येति । अस्यार्थः । प्राचीनप्रवणाद्यन्यतमे देशे आयतनं विधाय तदभ्यन्यान्येन वा खनित्रेणोद्धत्यावोक्षेत् । प्रवणः क्रमनिम्नः । समे वा देशइति सप्तमीनिर्देशेन देशव्यतिरिक्तस्यैव कस्य चित्पदार्थस्योद्धननादिक्रियाकर्मत्वे प्रदर्शिते तत्र स च कः पदार्थ इत्याकांक्षायामायतनपदार्थस्य ग्रहणं, तत्प्रमाणं शुल्वसूत्रे, पिशीलमात्रा भवतीति धिष्णियानां विज्ञायतइति । पिशीलं षड्विधम्, अष्टादशांगुलं विंशत्यंगुलं बाह्वोरंतरालं बद्धमुष्टिररत्निरिति चतुर्विंशत्यंगुलं षट्त्रिंशदंगुलं षष्ठं धिष्णियानि अग्न्यायतनानि विज्ञायतइति । अत्र श्रुतिरिति शेषः । अंगुलप्रमाणं बौधायनेनोक्तं, अथांगुलप्रमाणं चतुर्दशाणवश्चतुस्त्रिंशत्तिलाः पृथुसंश्लिष्टा इत्यपरायिति । सर्वप्रमाणशेषत्वात् अंगुलप्रमाणम्, उच्यतइति शेषः । अणुर्धान्यविशेषः परस्परसंश्लिष्टाश्चतुर्दशाणवो यावत् प्रमाणं तावदंगुलप्रमाणमित्यर्थः । कोशसंस्थानवत् पृथुप्रदेशेन संश्लिष्टाश्चतुस्त्रिंशत्तिला अंगुलप्रमाणमित्यपरं मतमिति व्याख्यातमेतत् द्वारकानाथेन । अणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कोश आह । व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमानिति । केचित्तु अंगुलप्रमाणम् अंगुष्ठपर्वमात्रं मध्यांगुलिमध्यमपर्वमात्रं वेत्याहुः । एतच्च प्रमाणं यजमानस्याध्वर्योर्वा ग्राह्यम् । यजमानस्याध्वर्योर्वैष हि चेष्टानां कर्ता भवतीति शुल्वसूत्रात् । अत्राध्वर्योरभावात्स्वस्यैव प्रमाणं स्वाचार्यकर्मणि पाक्षिकत्वेनाचार्यस्यापि प्रमाणं ग्रहीतुं शक्यं

तस्याध्वर्युतुल्यत्वात् । सांगमायतनं स्मृतावुक्तम् । अरत्निमात्रं विज्ञेयमग्नेरायतनं शुभम् । श्रौते चौपासने कंठखातयोनि-विवर्जितम् । मेखलाद्वितयं कार्यं रेखालग्नं तु बाह्यतः । बाह्या द्व्यंगुलविस्ताराऽभ्यंतरा चतुरंगुला । बाह्या षडंगुलोत्से-धा ऽऽभ्यंतरा द्वादशांगुलेति ॥ अत्रौपासनग्रहणं गृह्योक्तलौकि-काग्निसाध्यकर्मोपलक्षणम् ॥ अथाग्न्यायतननिर्माणप्रकारः का-रिकाभिः प्रदर्श्यते ॥ पिशीलमात्रा रज्जुः स्यात्सा च सू-क्ष्मा दृढा तथा । यावती मानतो रज्जुस्तावत्त्यागंतुकी भवे-त् ॥ आगंतुक्याश्चिह्नमर्धे श्रोण्यंसार्थं तु तद्भवेत् । लक्ष्मां-तरार्धे पाशौ द्वावभितः सर्वरज्जुषु ॥ पृष्ठ्यां प्रागायतां कृ-त्वा शंकू न्यस्येत्प्रमाणतः । दीर्घभागास्थितं पाशं पूर्वशंकौ प्रकल्पयेत् ॥ ह्रस्वभागास्थितं पाशं क्षिपेच्छंकौ तु पश्चिमे । लक्षणं कर्षणार्थं तु तत आकृष्य दक्षिणे ॥ क्लृप्तदाक्षिणतः श्रोणिं दक्षिणां कल्पयेत्ततः । उत्तरेप्येवमाकृष्योत्तरां श्रोणिं प्रकल्पयेत् ॥ ततः पाशौ विपर्यस्य तस्यांसौ कल्पयेत्पुर इति ॥ विश्वकर्मापि, कृत्वा प्राक्सूत्रमृज्वेकं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः । न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरंकितैश्चतुरश्रकमिति ॥ प्रागपरसूत्रं हस्तादीष्टप्रमाणकं कृत्वा मत्स्येन साधितयोर्दक्षिणोत्तरादिशो-स्तत्प्रमाणं सूत्रमुभयतः समार्धं कृत्वा तावत्प्रमाणेन सूत्रेण कृतमध्यकर्षणेन मत्स्येन वा चतुष्कोणांकैश्चतुरश्रं संपन्नं भ-वतीत्यर्थः । कुंडरूपाग्न्यायतनकरणाशक्तौ स्थंडिले कार्यम् । कुंडे वा स्थंडिले वापि होमकर्म समाचरेदिति स्मृतिसारोक्तेः । एतन्मानं गृह्यकारिकासु, हस्तमात्रं चतुष्कोणं बाहुमात्रमथापि वा । चतुरंगुलमुच्छ्रायं स्थंडिलं सर्वकर्मस्विति । अत्रोक्तस्य प्रमाणद्वयस्य होमानुसारेण व्यवस्था ज्ञेया । संग्रहेपि, चतुरश्रं

च सुश्लक्ष्णं तुल्यं सूत्रेण साधयेत् । समं वेदांगुलोच्छ्रायं प्रागुदक्प्रवणं भवेत् । अधिकं वेपुमात्रं वा कुर्याद्धोमानुसारत इति । परिधित इषुमात्रं न तु सर्वत इति ज्ञेयम् । अष्टादशांगुलाष्टादशांगुलात्मकचतुर्ज्यं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः । इषुररत्नित्रयात्मकः त्रिररत्निरिषुः स्मृत इति आपस्तंबोक्तेः । अरत्निप्रमाणं शुल्वसूत्रे,चतुर्विंशत्यंगुलयो ऽरत्निस्तदर्धं प्रादेश इति क्लृप्तिरिति । सार्वत्रिकी चैषा क्लृप्तिरिति सुंदरकरविंदाभ्यां व्याख्यातम् । कूर्परमारभ्य कनिष्ठिकापर्यंत आयामो ऽरत्निरिति तु स्मृत्यंतरे । शतपथे इषुप्रमाणमन्यथोक्तं, पंचप्रादेश इषुर्भवतीति । अस्मिन्कल्पे पंचदशांगुलपंचदशांगुलचतुर्ज्यं भवति । सिकताप्रमाणं वर्णविशेषेणाकारविशेषश्च बौधायनसूत्रे । पंचप्रस्थसिकताः शुचयः शक्ला अनार्द्रा अरत्निमात्रं समचतुरश्रं ब्राह्मणस्य रक्तवर्णं त्रिकोणं क्षत्रियस्य पीतवर्णं रथचक्रवद्वैश्यस्य प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं स्थंडिलं करोतीति । सिकता मृत्पांसवः,पंचप्रस्थसिकता इति प्रमाणं हस्तमात्राभिप्रायम् । करणप्रकारमप्याह स एव, सिकताश्चतुरंगुलं प्राचीनमुच्छ्रयति पंचांगुलं पश्चादूर्ध्वांगुलिविशेषं दक्षिणत ऊर्ध्वांगुलिप्रमाणमुत्तरत इति । पश्चादित्यंतं प्राक्प्रवणत्वपक्षे, ऊर्ध्वांगुलिविशेषमित्याद्युदक्प्रवणत्वपक्षे । ऊर्ध्वांगुलिप्रमाणस्य यावान्विशेषो भवति तावत्परिमितो दक्षिणत उच्छ्रायः । ऊर्ध्वांगुलिप्रमाण उत्तरत उच्छ्राय इत्यर्थः । विशेषलक्षणं शुल्वसूत्रे, प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्तच्च चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेनेति । प्रदेशिन्याः मध्यमाया वोर्ध्वांगुलेः प्रमाणं त्रेधा विभज्य तदेकांशपरिमितमंशं वर्धयित्वा तदंशचतुर्थांशं स्वचतुस्त्रिंशांशोनं तत्र संयोज्य तावत्परिमिता दक्षिणत उच्छ्रितिः कार्या उत्तरतस्तु ऊर्ध्वांगुलि-

प्रमाणा उच्छ्रितिरिति तात्पर्यार्थः। शास्त्रांतरे तु प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं वा स्थंडिलं करोति पंचांगुलोच्छ्रायं पश्चात् चतुरंगुलोच्छ्रायं पुरत एवमेवान्यत्रेति। अन्यत्र, उदक्प्रवणत्वे। यद्यपि प्रागुदक्प्रवणपक्षः कुत्रापि नोक्तस्तथापि देशे प्रागुदक्प्रवणताया दर्शनादत्र प्राप्तिः। सिकतादोषानप्याह स एव, अथातः सिकतादोषान् व्याख्यास्यामो भस्मकेशतुषकपालशर्करातृणास्थिपिपीलिकावतीभिरार्द्राभिः सिकताभिर्वर्जयेद्भस्मना यजमानक्षयः केशेन स्त्रीमरणं तुषैः पुत्रनाशः कपालैरर्थनाशः शर्कराभिर्बन्धुवियोगस्तृणेन कर्मक्षयोस्थ्न ग्रामनाशः पिपीलिकाभीराष्ट्रनाश आर्द्रसिकताभिर्भयं भवतीत्याह भगवान्बौधायन इति। वर्जयेदित्यनंतरं स्थंडिलकरणमिति शेषः। पिपीलिकाग्रहणं जंतूपलक्षणम्। सिंगाभट्टीये आपस्तंबः, केवलैस्तंडुलैर्वापि तच्चूर्णेन मृदापि वा। चूर्णांतरेण वा कुर्यात् स्थंडिलं चतुरश्रकमिति। चूर्णांतरं यवाद्यन्यतमहविष्यधान्यस्य। अथ प्रसंगात् बह्वाहुतिकशांत्यादिकर्मोपयोगिकुंडस्थंडिलयोः परिमाणम्। तत्रैकोनपंचाशत्संख्याहुतिपर्यंतं स्थंडिलमेव। तच्चाष्टादशांगुलपरिमाणं परितः अंगुष्ठोन्नतं अग्रे कुंडेन सह विकल्पो ऽशक्तिशक्तिभ्यां व्यवस्थितः। पंचाशदादिनवनवतिसंख्याहुतिपर्यंतं मुष्टिमात्रं, मुष्टिः रत्निः। शतादिनवनवत्यधिकनवशताहुतिपर्यंतं अरत्निमितं, निष्कनिष्ठमुष्टिहस्तो, रत्निः ऽसहस्रादिहोमे हस्तमात्रम् अयुतादौ द्विहस्तं लक्षादौ चतुर्हस्तं दशलक्षादौ षड्ढस्तं कोटिहोमादावष्टहस्तं दशहस्तं वा। चतुर्विंशत्यंगुलैर्हस्तः। अंगुलं तु तिर्यङ्निहिताष्टयवप्रमाणं स्वमध्यमामध्यपर्वमितं वा ज्ञेयम्। मुष्ट्या वा चतुरंगुलानि अर्धयवोनचतुस्त्रिंशदंगुलैर्द्विहस्तं सार्धैकचत्वारिंशदंगुलैस्त्रिहस्तम् अष्टाचत्वा-

रिंशदंगुलैश्चतुर्हस्तं पादोनचतुष्पंचाशदंगुलैः पंचहस्तं पादोनै-कान्नषष्ट्यंगुलैः षड्ढस्तं सार्धत्रिषष्ट्यंगुलैः सप्तहस्तं यवोनाष्टष-ष्ट्यंगुलैरष्टहस्तं द्वासप्तत्यंगुलैर्नवहस्तं षट्सप्तत्यंगुलैर्दशहस्तं षण्ण-वत्यंगुलैः षोडशहस्तं कुंडं स्थंडिलं भवति । कुंडांगानां व्यासखातनाभिकंठमेखलायोनीनां सम्यग् ज्ञानएव कुंडं युक्तं भवति, तत्करणप्रकारस्तु शांतिप्रकरणे वक्ष्यते । स्थंडिलं चतुर-श्रम् अंगुलोत्सेधं चतुरंगुलोत्सेधं वा समत्वपक्षे स्थूलद्रव्यहोमे तत्तत्परिमाणस्यापर्याप्तौ स्वोत्तरपरिमाणमपि ग्राह्यम् । यत्तु कारिकाकृतोक्तं स्थंडिलात्तंडलैरेखा द्व्यंगुला द्व्यंगुलाधिका । एकरेखं द्विरेखं वा अग्निभद्रंतु कारयेदिति,तत्रमूलं चिंत्यम्।आयत-नस्य गोमयोपलेपनादिकमुक्तं संग्रहे । आयतनसंस्कारं प्र-कृत्य तद्गोमयेनोपालिंपेत् इति । तत् अग्न्यायतनम् । उद्धननो-त्तरं यदि श्वा स्थंडिलादावधितिष्ठति तदा प्रायश्चित्तविशेष उक्तो बौधायनेन, स्थंडिलमुद्धतं श्वाधितिष्ठेत्तस्य पदमभ्युक्ष्य जपति पृथिविं देवयजन्योषध्यास्ते मू० षं इति कृतांतात् कर्म प्रतिपद्यतइति । स्थंडिलग्रहणं कुंडोपलक्षणं श्वग्रहणं निषि-द्धद्विपदचतुष्पदपशूपलक्षणम् । रेखालेखनप्रकारो ऽवोक्षणादि च धर्मसूत्रे,यस्मिन्देशेग्निमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखित्वावोक्ष्योत्सिच्य तदुदकशेषमुत्तरेण पूर्वेण वा ऽन्यदुपनिदध्यादिति । यत्र कुत्र गार्ह्ये सामयाचारिके वा कर्मणि गृहेरण्ये वाग्निमुपसमाधास्यन्प्रतिष्ठापयिष्यन् स्या-त्तत्र पूर्वं प्राचीः प्रागग्रास्तिस्र उदगपवर्गा रेखा लिखेत् । उदगग्रास्तिस्रः प्रागपवर्गा रेखा लिखित्वाद्भिरवोक्षेत् । अवो-क्ष्यैतदवोक्षणोदकम् अग्नेरायतनस्योत्तरतः पूर्वतो वोत्सिंचेत् । उत्सिच्यान्यदुदकं पात्रस्थमुपदध्यात् । पाके तु स्त्रिया न भव-

ति उपसमाधास्यन्निति लिंगस्य विवक्षितत्वात्। आर्याः प्रयता इत्यत्र तु भवतीति व्याख्यातमुज्वलाकृता। अवोक्षणोदकादन्यदुदकं कर्मपर्याप्तम् अवोक्षणपात्रस्थं कृत्वा स्वसमीपे निदध्यात्। अथ वा शुद्धजलपूरितकलशस्थमुदकम् अवोक्षणोत्सेचनार्थं पात्रांतरे गृहीत्वा तेनोदकेनावोक्षणोत्सेचने कृत्वान्यदवशिष्टं कलशपात्रस्थमुदकं कर्मार्थं स्वसमीपे निदध्यात्। अर्थत एव समीपउदकनिधाने सिद्धे अत्रवचनं उत्सेचनोत्तरमेव यस्मात्कलशादवोक्षणोत्सेचनार्थमुदकं गृहीतं तस्य कलशस्य स्वसमीपे स्थापनार्थं तेनोत्सेचनपर्यंतं गृहमध्यएव कलशो भवेदिति सिद्धं भवति। अथ वा तावत्पर्यंतं भूमौ तत्कलशस्थापनं वारयितुमत्रवचनम्। न चैतस्यादृष्टार्थत्वमेवास्त्विति वाच्यम्। प्रणीताद्युदककार्यनिष्पादनरूपे दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। उत्सेचनाभावेप्यावश्यकत्वादेतद्भवत्येव। रेखालेखनावोक्षणोत्सेचननिधानानां धर्मसूत्रे विधानं परिसंख्यानबलादग्निकार्यादिषु परिषेकादिव्यतिरिक्तगृह्यविहिततंत्रनिवृत्तौ तद्विहितत्वाद्रेखालेखनावोक्षणोत्सेचनविधानानामपि निवृत्तिः स्यात् सा मा भूदित्येतदर्थं गृह्योक्ते कर्मण्येतेषामनावश्यकत्वार्थं वा उदकनिधानं त्वावश्यकत्वाद्भवत्येव वैश्वदेवे तु नैतदपि भवति यथोपदेशं कुरुत इति विशेषवचनेन बाधात्। रेखालेखनाद्युदकनिधानांतमुद्धननात्प्रागेव कर्तव्यम् न तूद्धननावोक्षणयोर्मध्ये उद्धत्यावोक्ष्येति ल्यपा बोधितस्योद्धननावोक्षणयोरव्यवधानस्य बाधापत्तेः। उद्धननावोक्षणयोरव्यवधानं बाधित्वा मध्यत एव कर्तव्यता तदा वक्तव्या यदा धर्मसूत्रोक्तोल्लेखनादीनां मध्ये कर्तव्यतायां प्रमाणं उपलभ्येत, तदेवात्र

नास्ति प्रत्युतोद्धननावोक्षणयोरव्यवधानं वहुषु दृष्टमस्ति। न च शिष्टाकोपन्यायेन वेदकरणवेदिकरणयोर्मध्ये क्षुते यथोभयोरव्यवहितत्वबाधस्तथानयोरपि सोस्त्विति वाच्यम् । तत्र क्षुतक्रमयोरेकदोपस्थितत्वेनानयोः किं बाध्यमिति विचारे प्राप्ते पदार्थधर्मरूपक्रमापेक्षया पदार्थरूपक्षुतनिमित्ताचमनस्याप्राबल्याद्व्यवहितत्वबाधस्य जैमिनिना स्वीकृतत्वात्। प्रकृते उद्धननानंतरमेवोल्लेखनं कर्तव्यमित्येतादृशेर्थे प्रमाणाभावेनैतयोरव्यवहितत्वबाधकस्याकल्पनात् । न च मातृदत्तेनोद्धननोत्तरमेवोल्लेखनादीनां प्रदर्शनात्तदुत्तरमेवानुष्ठानमिति वाच्यम् । उद्धत्येत्यत्र आकांक्षितसंस्कार्यपदार्थे साधनपदार्थे चोक्त्वानंतरं पुनर्धर्मशास्त्रे दर्शनादित्येतस्य मातृदत्तग्रंथस्य न्यूनताक्रमप्रदर्शनपरताया एव वक्तुमशक्यत्वेन मध्येनुष्ठानासंभवात् । न च क्रमप्रदर्शनपरत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । पुनःशब्दस्य व्यर्थत्वापत्तेर्न्यूनताया अपरिहार्यत्वापत्तेश्च बाधकत्वात् । एकमेवोक्षणमुत्सेचनादिकं चेदानीं नानुतिष्ठंति । पद्धत्यंतरे लिखितं च नास्ति तद् भ्रांतिमूलकमेव । धर्मसूत्रएतेषां विधानबलादनावश्यकमिति कृत्वा पद्धत्यंतरे न लिखितमिति यद् युच्यते तदोल्लेखनमपि न लेखनीयम् उल्लेखनस्यैवावोक्षणोत्सेचनयोरप्येकसूत्रप्रणीतत्वेनोल्लेखनकरणाधीनत्वेन उल्लेखनं लिखितमवोक्षणादिकं न लिखितमित्यत्र भ्रांतिमेव मूलं पश्यामः । रेखालेखनसाधनानि गोभिलपरिशिष्टे, न नखेन न काष्ठेन नाश्मना मृन्मयेन वा । प्रोल्लिखेत्स्थंडिलं विप्रः सिद्धिकामस्तु यो भवेत् । भवेन्नखेन कुनखी काष्ठेन व्याधिमृच्छति । अश्मना धननाशः स्यान्मृन्मयेन कलिर्ध्रुवम् । फलेन सुसमृद्धः स्यात्पुष्पेण श्रियमृच्छ-

ति । पर्णेन धनलाभः स्याद्दीर्घमायुः कुशेन तु । तस्मात्फलेन पुष्पेण पर्णेनाथ कुशेन वा । ताम्रशल्कयुतेनादौ लिखेत्स्थंडिलमुत्तममिति ॥ अवोक्षणलक्षणं संग्रहे, अवाचीनेन हस्तेन कर्तव्यं स्यादवोक्षणमिति । गृह्ये, अग्निं मथित्वा लौकिकं वाऽऽहृत्य न्युप्योपसमादधातीति याज्ञिकात्काष्ठादग्निं मथित्वा श्रोत्रियागाराल्लौकिकं वाऽऽहृत्य आयतनमध्ये संस्थाप्य काष्ठान्यभ्याधाय प्रज्वलयतीत्यर्थः। संग्रहे, कुंडे वा स्थंडिले वाऽलं तत्तन्नाम्ना हविर्भुजम्। स्थापयेन्मध्यदेशे त्विति । स्मृतिसारेपि, कुंडे वा स्थंडिले वापि तत्तन्नाम्ना हविर्भुजम् । व्याहृतीभिर्मध्यदेशे योग्यं स्वाभिमुखं क्षिपेदिति। हविर्भुजमग्निम्,अलं पर्याप्तम्,अलमित्यत्र होमायेतिशेषः। योग्यत्वं च द्वेधा अरण्यादिजत्वं प्रदीप्तबहुलांगारमयत्वं च। तत्राद्यमुक्तं सिद्धांतशेखरे, उत्तमोरणिजन्योग्निरुत्तमः सूर्यकांतजः । मध्यमः श्रोत्रियागारादधमः स्वगृहादिज इति । द्वितीयं स्मृत्यंतरे, कुंण्डे वा स्थंडिले वापि मध्यदेशे हविर्भुजम् । दीप्तबह्वंगारमयं निर्धूमं स्थापयेद् बुध इति । अग्निप्रणयनपात्राण्याहात्रिः, सौवर्णं राजतं ताम्रं तदभावे तु मृन्मयम्। पात्रांतरेण पिहितमग्निप्रणयने स्मृतमिति। गोभिलोपि, पात्रांतरेण पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्याच्छरावे तादृशेपि वेति । तादृशे पिहिते, शरावो मृन्मयपात्रविशेषः। यस्तु शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले त्वायसेपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्यात् व्याधिहानिभयावहमिति स्मृतिसारोक्तो निषेधः स पुराणशरावपरः । तैजसे ताम्रपात्रे वा शरावे ऽभिनवे तु वेति नारदपंचरात्रवचने अभिनवशरावस्य ग्राह्यत्वोक्तेः । तैजसपदं गोबलीवर्दन्यायेन ताम्रेतर

परम् । गोभिलीयपरिशिष्टे, कपालैर्भिन्नपात्रैर्वा न त्वामैर्गोमयेन वा । अग्निप्रणयनं कार्यं यजमानभयावहमिति । भिन्नपात्रैर्मृन्मयैर्धातुमयैश्च । आमैरित्यत्र योग्यतया मृन्मयानामेव ग्रहणम् । गोमयेन गोमयखंडेन । अन्यदपि तत्रैव । अल्पः प्रणीतो विच्छिन्नो ऽसमिद्धश्चापरिष्कृतः । त्वरया पुनरानीतो यजमानभयावहः । तस्माच्छुभेन पात्रेण अविच्छिन्नाकृशं वहु । अग्निप्रणयनं कुर्याद्यजमानशुभावहम् । शुभं पात्रं तु कर्तव्यं यजमानसुखावहम् । शुभपात्रं तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद् बुधः । तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखं च तमिति । अल्पः कर्मापर्याप्तः, अविच्छिन्नः कर्मपर्याप्तः, प्रणीतोपि शिथिलवह्न्यवयवः, असमिद्धः अप्रदीप्तः, अपरिष्कृतः पात्रांतरपिधानादिधर्मासंस्कृतः, अल्पत्वात्पुनःपुनरानीतः, अविच्छिन्नाकृशमित्यत्र कर्मधारयः । वह्वितिति क्रियाविशेषणम् । सौवर्णाद्यभावे कांस्यम् । अग्निस्थापनं वाग्यतेन कर्तव्यम् । अग्निसंस्थापनं कुर्याद्वाग्यतः संयतेंद्रिय इति प्रयोगदर्पणे संग्रहोक्तेः । एवं होमकालेपि वाग्यमः, स्नास्यतो वरुणः कांतिं जुव्हतोग्निः श्रियं हरेत् । भुंजतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतमिति प्रयोगपारिजाते स्मृत्यंतरोक्तेः । तत्तन्नाम्ना हविर्भुजं स्थापयेदित्युक्तं, तत्र कानि नामानीत्याकांक्षायां पारिजाते, पावको लौकिको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते । ततः पुंसवने ज्ञेयः पावमानस्तथैव च । सीमंते मंगलो नाम प्रवलो जातकर्मणि । नाम्नि वै पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने तु शुचिः स्मृतः । सभ्यनामा तु चौले स्याद्व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने सूर्य-

नामाग्निर्विवाहे योजकः स्मृतः । चतुर्थ्यां तु शिखी प्रोक्तो धृतिरग्निरथापि वा । आवसथ्ये द्विजो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु रुक्मकः । प्रायश्चित्ते तु विट् चैव पाकयज्ञेषु पावकः । देवानां हव्यवाहश्च पितॄणां कव्यवाहनः । शांतिके वरदः प्रोक्तः पौष्टिके बलवर्धनः । पूर्णाहुत्यामिडो नाम क्रोधोग्निश्चाभिचारिके । वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूषकः । कुक्षौ तु जाठरो ज्ञेयः क्रव्यादो मृतदाहने । वन्हिनामा लक्षहोमे कोटिहोमे हुताशनः । समुद्रे वाडवो ह्यग्निः क्षये संवर्तकस्तथा । ब्रह्मा वै गार्हपत्यस्तु ईश्वरो दक्षिणस्तथा । विष्णुराहवनीयस्तु अग्निहोत्रे त्रयोग्नयः । ज्ञात्वैवमग्निनामानि गृह्यकर्म समारभेदिति । यद्यप्येतद्वचनस्य नामज्ञानमात्रपरतैवावगम्यते तथापि तत्तन्नाम्ना हविर्भुजं स्थापयेदिति संग्रहादिवचने नामाकांक्षापूरणस्यावश्यकत्वात् । आकांक्षापूरकस्य शास्त्रांतरस्य चाभावादेतस्य तदर्थतापि द्रष्टव्या । स्थापनं तु प्रणवांताभिर्व्याहृतिभिः कार्यं पुनराधेये भूर्भुवः सुवरोमित्यग्निं प्रतिष्ठाप्येतिदर्शनात् । भूर्भुवः सुवरोमित्यग्निं प्रतिष्ठापयतीति भरद्वाजोक्तेश्च । एतच्च प्रणवांतत्वमुदाहृतस्मृतिसारवक्ष्यमाणबौधायनवचनोक्तकेवलव्याहृतिविधानेन विकल्पते । उद्धननाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतं यत्रयत्राग्निमुपसमाधायेति सूत्रकृद्वदति तत्र, यत्र न वदति तत्र स्वस्थानेऽवस्थिते परिस्तरणादिविधिनैव कार्यः । अग्निप्रज्वलनमुपसमाधानं सिद्धानुवादमेके मन्यंते तेषामौपासनकर्तव्यानां समिंधनादि इतरत्रोद्धननादीति द्रष्टव्यम् । एतन्मतमेव युक्तम् । दक्षिणाग्निमुपसमाधायेतिदर्शनात् । ननु दक्षिणाग्निमुपसमाधायेत्यत्राहरणासंभवादस्तु प्रज्वलन-

मुपसमाधानशब्दार्थः अत्र तु संभवादाहरणमेवोपसमाधानशब्दार्थः स्थलांतरे आहरणे सिद्धे स्थापनस्यापि सिद्धत्वात्तत्संबंध्युद्धननादीनामपि सिद्धिरिति चेन्न। वैरूप्यापत्तेः। नन्वेवं तत्रतत्रानुवादो व्यर्थः। प्रज्वलनस्यार्थत एव सिद्धेरिति चेत्। सत्यम्। तत्रतत्रानुवादस्य स्थाननियमार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात्। यत्राग्निमुपसमाधायेतिवचनं तत्रोक्तस्थानएव कार्यं, मन्यत्र त्वनियमः। उक्तस्थाने तदकरणे सर्वप्रायश्चित्तं नैतदन्यत्रेति द्रष्टव्यम्। अग्निप्रज्वलनं नाप्रोक्षितैः काष्ठैः कर्तव्यम्। तदुक्तं धर्मसूत्रे, नाप्रोक्षितमिंधनमग्नावादध्यादिति। श्रौते स्मार्ते लौकिकेग्नौ अप्रोक्षितमिंधनं नादध्यात्। के चिल्लौकिके नेच्छंतीत्युज्वलाकृता व्याख्यातम्। अग्निप्रबोधने विशेषो धर्मसूत्रे, न चैनमुपधमेदिति, अप्रयत इत्येव। एतमग्निं प्रयतो नोपधमेत् प्रयतस्य न दोष इत्येके। अपर आहुः—मुखेन नोपधमेत्, नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवे दर्शनात्। स्मृत्यंतरे तु मुखेनोपधमेदग्निं मुखादग्निरजायतेत्युभयोर्विकल्पः। अपर आह, वाजसनेयके श्रौतप्रकरणे, मुखादग्निरजायत तस्मान्मुखेनोपसमिध्यतइति दर्शनात् श्रौते मुखेनोपधमनम्, अन्यत्र स्मार्तः प्रतिषेध इति। अन्ये तु वैणवेनायसेन वा ससुपिरेणोपधमनमिच्छन्ति। एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति। आस्यबिंदूनां पातनशंकाभयात् प्रतिषेधस्मृतिरपीति व्याख्यातमुज्वलाकृता। संग्रहे, धमनीमंतराकृत्वा तृणं वा काष्ठमेव वा। मुखेनोपधमेदग्निं मुखादग्निरजायत। वेणोरग्निप्रसूतत्वाद्वेणुरग्नेश्च पावनः। तस्माद्वेणुधमन्यैव धमेदग्निं विचक्षण इति। श्रुति रपि, तेजो वै वेणुः तेजः प्र-

वर्ग्यः तेजसैव तेजः समर्धयतीति । अग्नेर्वेणुस्पर्शनिषेध उक्तो ग्रथांतरे, न वेणुनाग्निं संस्पृशेदिति । अत्र वर्ज्यान्याह देवलः, वस्त्रेण वाथ पर्णेन पाणिशूर्पास्यदारुभिः । न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद् व्यजनादिनेति । संग्रहे, पर्णेन धमने व्याधिः शूर्पेण धननाशनम् । पाणिना मृत्युमाप्नोति दारुणा कांतिनाशनम् । वस्त्रेण स्त्रीविनाशः स्यादास्येनायुःक्षयो भवेदिति । यत्तु मुखेन धमनक्रियेति मुखधमनस्य कश्चिद्वर्जनं तत्साक्षान्मुखधमनस्यैव न तु धमनीमंतराकृत्वेत्यनेन विहितस्यापीति द्रष्टव्यम् । प्रतिष्ठापिताग्नेरुपस्थानं ततः कर्तव्यम् । व्याहृतिभिर्न्युप्योपसमाधायोपतिष्ठते जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणेति बौधायनवचनात् । ततोग्नेर्ध्यानं कर्तव्यम् । होष्यन्नग्नेर्विजानीयात्स्वरूपं श्रुतिचोदितम् । अजानता कृतं कर्म तदल्पफलमिष्यतइति । श्रुतिचोदितं, चत्वारिशृंगेतिश्रुतिचोदितम् । इदं च स्मृतिचोदितस्य सप्तहस्तश्चतुःशृंग इत्यस्योपलक्षणम् । ध्याने विशेषः शारदातिलके, वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत्समिद्धोमेषु देशिकः । शयानमाज्यहोमेषु निषण्णं शेषवस्तुष्विति । एतच्च तांत्रिके कर्मणि नियतम्। ततोन्वाधानम्,तच्चाचारात्। प्रयोगवैजयंत्यामप्येवम्। अत्राचारादन्वाधानमिति तच्च स्थूलसमित्त्रयाभ्याधानरूपं श्रौते दृष्टत्वात् तत्र देवतोल्लेखनमपि शिष्टाः कुर्वंति तच्च प्रयोगे वक्ष्यते। मदनपारिजातस्मृतिरत्नाकरयोरेष हि देव इत्यनेनाग्नेः संमुखीकरणमुक्तम् । अधोमुखश्चोर्ध्वबाहुः प्राङ्मुखो हव्यवाहनः । तिष्ठत्येकेन पादेन कथं प्रत्यङ्मुखोभवेत् । प्राङ्मुखस्तिष्ठति ह्यग्निर्होता प्राङ्मुख एव च । तावुभौ प्राङ्मुखौ संतावाहुतिस्तु कथं भवेत् । एषहीति । याम्यगुरश्चोदग्दिशि

जलं क्षिपेत् । हव्यवाट् सासिलं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यङ्मुखो भवेदिति । यत्त्वत्र यथाह तदिति परिसमूहनं प्रयोगांतरे उक्तम्, तत्तुच्छम्, अग्निकार्यप्रकरणोक्तस्य पूर्वत्र प्राप्त्यभावात् । ततः परिस्तरणादि । तदुक्तं गृह्ये, प्रागग्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणात्यपि वोदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च भवंति दक्षिणानुत्तरान्करोत्युत्तरानधरान्यादि प्रागुदगग्रा इति । प्रागग्रैर्दर्भैः पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इति परिस्तृणाति । न्हस्वा उदगपवर्गाः पश्चात्पुरस्ताच्च भवंति अपि वा पश्चात्पुरस्ताच्च ये दर्भास्तउदगग्रा भवंति प्रागग्रा एव दक्षिणा उत्तराश्च प्रागुदगग्रा इत्यत्र प्रत्येकमग्रशब्दः परिसमाप्यते प्रागग्रा उदगग्राश्चेति । यदि परिस्तरणदर्भाः प्रागुदगग्रा भवंतीत्यतस्मिन्पक्ष इत्यर्थः । तत्र दक्षिणान् दर्भान्पूर्वापरेभ्यो दर्भेभ्य उपरिशयान्करोति उत्तरांश्च धर्मानधरान् अधः शयान्करोतीत्यर्थः । अत्र दर्भैरिति वचनात्, एकैकस्मिन् भागे चत्वारश्चत्वारो दर्भा आचारात्, न्यायेन तु बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यतीति वैजयंत्याम् । परिस्तरणदेशावधिमाह कश्यपः, दशांगुलप्रमाणेन परिस्तीर्य कुशान् क्रमादिति । स्मृत्यंतरे तु पंचांगुलः परिस्तरणदेशावधिरुक्तः, त्रिभिश्चैव चतुर्भिश्च पंचभिः षड्भिरंगुलैः । सेचनं परिधींश्चैव स्तरणं पूजनं तथेति । तेनात्र विकल्पः । अत्राग्निक्षेत्रं बाह्यमेखला वा अपादानावधिर्द्रष्टव्यः ततो ब्रह्मायतने कुशास्तरणादि । तदुक्तं गृह्ये, दक्षिणेनाग्निं ब्रह्मायतने दर्भान्संस्तीर्य मयि गृह्णामि योनो अग्निरितिद्वाभ्यामात्मन्नग्निं गृहीत्वोत्तरेणाग्निं दर्भान् संस्तीर्य यथार्थं द्रव्याणि प्रयुनक्तीति दक्षिणेन परिस्तीर्णमग्निं ब्रह्मण आयतने उपवेशनदेशे दर्भान्त्सम्यक् बहुला-

न्स्तीर्त्वा मयियोनो अग्निरिति द्वाभ्यामात्मीयमग्निमात्मनि गृहीत्वा तथा संकल्प्य जपित्वा उत्तरेणाग्निं दर्भान्त्सम्यक् वहुलान्स्तीर्त्वा यथार्थं यथाप्रयोजनं द्रव्याणि प्रयुनक्तीत्यर्थः। मयियोन इत्यग्निं हृदिस्थितं द्वाभ्यां दर्भाभ्यां संस्थाप्येत्यात्मन्नग्निं गृह्णीत इत्यस्यार्थो गृह्यकारिकाकृता प्रदर्शितः । स भाष्यविरोधादुपेक्ष्यः । आत्मन्यग्निग्रहणसमये सकुशं दक्षिणहस्तं हृदि धृत्वेति प्रयोगांतरे यदुक्तं तत्र मूलं चिंत्यम् । यद्यपि गृह्ये बर्हिर्नोक्तं तथापि श्रौते दर्शनात् शिष्टसमाचाराच्च ग्राह्यम् । तत्प्रमाणे विशेषः स्मृत्यंतरे, यज्ञियानां तृणानां तु अग्रे प्रादेशमात्रतः । प्रच्छिद्य प्रतिगृह्णीयान्मुष्टिमात्रं तु बर्हिषीति । मुष्टिमात्रं एकहविष्केषु स्थालीपाकादिकर्मसु । अनेकहविष्केषु तु सर्वेषां हविषामासादनं यथा भवति तथा पर्याप्तं बर्हिर्ग्राह्यम् । अर्थात्परिमाणमिति कात्यायनोक्तेः। इध्मकाष्ठसंख्या तत्सन्नहनं च गृह्ये, एकविंशतिदारुमिध्मं९ सन्नह्यत्याहुतिपरिमाणं वा तस्मिञ्छम्याः परिधीनिध्म उपसंनह्यतीति । एकविंशतिदारुमेकविंशतिकाष्ठम् इध्मं, सन्नह्यति सन्नह्य प्रयुनक्तीत्यर्थः । अथ वा यथाश्रुत एवार्थः । अस्मिन्कल्पे दर्व्यासादनात्प्राक् संनहनमात्रं कार्यम् । आसादनं तु येन चार्थ इति वचनेन उपवेषासादनोत्तरमेव। श्रौते दृष्टत्वात् । सन्नहनोत्तरमनसोनिधानमपि कार्यम् । बर्हिषोपीध्मात्पूर्वं संनहनं श्रौते दर्शनात् । इध्मेन सह बर्हिषोप्यासादनम् । न च प्रोक्षणीपात्रासादनानंतरमेवध्माबर्हिषोरासादनमस्त्विति वाच्यम् । स्वसत्तयोपयोगिनां पदार्थानामासादनानंतरमेवं स्वलोपेनोपयोगिनां पदार्थानामासादनस्योचितत्वात् ।

त्रिविधा हि उपयोगिनः पदार्थाः । के चन स्वसत्तया स्वान्यथाभावेन के चन स्वलोपेन के चन तत्र दर्व्याज्यस्थालीप्रणीताप्रणयनप्रोक्षणीपात्रोपवेषा होमोपयोगिनः स्वसत्तया अश्माहतवस्त्रद्वयोत्तरीयार्थाजिनमौंजीमेखलादंडकौपीनतद्बंधनार्थसूत्रोपवीतभिक्षापात्रकूर्चा उपनयनोपयोगिनः स्वसत्तया स्वान्यथाभावेन व्रीहयः स्थालीपाके स्वलोपेन साधारणहोमोपयोगिनः संमार्गदर्भवर्हिरिध्मावज्वलनदर्भाज्यात्मकाः सप्त पलाशसमिध उपनयनोपयोगिनः स्वलोपेनेत्येवं तत्रतत्र ज्ञेयम् । स्वसत्ता स्वस्य पात्रादेः सत्ता, अविकारिस्वरूपं स्वान्यथाभावः स्वस्य व्रीह्यादेरन्यथाभावस्तंडुलौदनादिरूपः, स्वलोपः स्वस्य समिदादेर्लोपो नाशः । एवं प्रकारैर्यज्ञसाधनपदार्थास्त्रिविधा भवंति । यथाहुर्भट्टाचार्याः । स्वान्यथाभावसत्ताभ्यां स्वलोपेन च साधकाः । त्रिविधाः संप्रयुज्यंते कर्मणां विनियोजका इति । आहुतीनां परिमाणं संख्या आहुतिपरिमाणमिव परिमाणं यस्य स आहुतिपरिमाण उष्ट्रमुखशब्दवन्मध्यमपदलोपी समासः, यावत्य आहुतयस्तावद्दारुको भवेदित्यर्थः । जयादीनुपहोमान्वर्जयित्वांगप्रधानाहुतयो गणयितव्या इति के चित् । जयादयोपि गणयितव्या इत्यन्ये । तस्मिन्निध्मे शम्याः शम्याकृतिकान् त्रीन् परिधीनुपसंनह्यति बध्नाति, शम्याशब्द इहाकृतिवचनः । शम्याभिः परिदधातीत्युत्तरत्र विधानादेव परिधीनां शम्याकृतित्वे सिद्धे इह शम्याग्रहणं उपसन्नहनकालएव शम्याकृतित्वसंपादनं यथा स्यादूर्ध्वं मा भूदित्येतदर्थम् । एकविंशतिदारुत्वपक्षे श्रौतविकृतिषु चतुर्विंशतिदारुत्वस्य दृष्टत्वात् परिधीनधिकानिच्छंत्येके ।

अपरे तु संख्यायां परिधीनंतर्भावयंति तथा दर्शपूर्णमास-योर्दृष्टत्वादिति । आहुतिपरिमाणत्वपक्षे तु प्रत्याहुति स-मिधां दर्शनादभ्यधिकत्वमेव परिधीनां न्याय्यम् । शम्याः परिधीनुपसंनह्यतीत्युच्यमाने पृथगभ्यधिकानाम् उपसन्नहनं प्राप्नोति तन्मा भूदिति तस्मिन्निध्म इत्युच्यते, तस्मिन्नि-त्येव सिद्धे इध्मग्रहणम् इध्मसंख्यायां परिधीनामंतर्भावार्थम् । इध्मइत्येव सिद्धे तस्मिन्नितिवचनमाहुतिपरिमाणत्वे ऽभ्यभ्य-धिका एवेति ख्यापनार्थमिति । मातृदत्तोपि श्रौतसूत्रे इध्मवृक्ष उक्तः, पालाशं खादिरं वैकविंशतिदारुमिध्म-ंसन्नह्यतीति । परिधिस्वरूपमपि तत्रैवोक्तं, त्रयः परिधयो ऽनियतवृक्षाः सत्वक्का आर्द्रा भवंति ते हि सरसा इति विज्ञायते शुष्का भवंति मेध्यत्वायेति विज्ञायते स्थविष्ठो मध्यमोणीयान् द्राघीयान्दक्षिणार्ध्यो ऽणिष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्य इति । अनियतवृक्षाः नानाजातीयवृक्षा उपादानं येषां ते सत्वक्काः त्वक्सहिताः । एतच्च विशेष-णं गार्ह्ये न संभवति सूत्रकृता परिधीनां शम्याकृतित्ववि-धानात् तस्य च विना तक्षणमसंभवात् युक्त्या स्थूलकाष्ठ-मूलभागस्य सूक्ष्मत्वमग्रभागस्य स्थूलत्वं शम्याकृतित्वार्थं तक्षणेन कर्तव्यमेव । एवं च श्रौतसूत्रदृष्टायाः सत्वक्तायाः शम्याकृतिविधानाबाधः, ते हि सरसा इति विज्ञायतइत्यय-मर्थवादः । आर्द्रा भवंतीत्यस्मिन्नर्थे शुष्का भवंतीत्यस्मिन्नर्थे मेध्यत्वायेति विज्ञायतइत्ययमर्थवादः । एतच्चार्थवादद्वयप्र-दर्शनं कर्मांगत्वज्ञानार्थम् । उक्तं च बौधायनेन, अर्थवा-दैरभ्युदयायेति । एवं चार्द्राः शुष्का वा परिधयः कर्तव्या इति पक्षद्वयं ज्ञेयम् । अर्थवादाज्ञाने यजुर्भिःप्रायश्चित्तं भुवः

स्वाहेत्यौपासनाग्नावेव हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयात् । स्थविष्ठत्वं स्थूलतरत्वं तन्मध्यमस्य परिधेरणीयस्त्वं सूक्ष्मत्वं मध्यमापेक्षया दक्षिणार्ध्ये । एवं द्राघीयस्त्वं दीर्घत्वमपि अणिष्ठत्वं सूक्ष्मतरत्वं ऱ्हसिष्ठत्वं ऱ्हस्वतरत्वम् एते मध्यमापेक्षयैवोत्तरार्ध्ये । अर्धशब्दो भागवाची दक्षिणभागे भवो दक्षिणार्ध्य उत्तरभागे भव उत्तरार्ध्यः । इध्मस्य परिधीनां च परिमाणं वैलंकिकात्यायनावाहतुः । द्विप्रादेश इध्मस्त्रिप्रादेशाः परिधय इति । बौधायनगृह्ये प्रादेशपरिमितत्वमप्युक्तम् । द्विप्रादेश इध्मः प्रादेशमात्रो वेति । परिधीनां बाहुमात्रत्वमप्युक्तं भरद्वाजेन, शम्यामात्रा बाहुमात्रा वा परिधय इति । शम्या षट्त्रिंशदंगुला द्विचत्वारिंशदंगुलो बाहुः । संग्रहे, सपवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसंमिताः। इध्मस्तु द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः । स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिः स्मृत इति । प्रादेशः प्रादेशप्रमाणः द्विगुणः द्विप्रादेशः परिधिरित्यर्थः । परिधिरिति जातावेकवचनम् । एतस्माद्वचनात् गृह्ये इध्मस्य पाक्षिकं प्रादेशत्वं परिधीनां पाक्षिकं द्विप्रादेशत्वं च ज्ञेयम् । अयं च पक्षो ऽसंभवे ज्ञेयः । परिधीनां न्यूनाधिकभाव उक्तो बौधायनगृह्ये । तिस्रः शम्याः परिधीन्करोति बाहुमूलमारभ्य मध्यांगुलिरनामिका कनिष्ठिकेति । प्रमाणानीति शेषः । बाहुमूलमारभ्य मध्यमांगुल्यग्रांतपरिमितो दक्षिणः । बाहुमूलमारभ्यानामिकाग्रांतपरिमितो मध्यमः । बाहुमूलमारभ्य कनिष्ठिकाग्रांतपरिमित उत्तर इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टार्थम् । वस्तुतस्तु शम्याशब्दो यथाकृतिग्राहकस्तथा षट्त्रिंशदंगुलप्रमाणस्यापि । एवं च नात्र श्रौते द्राघीयस्त्वऱ्हासिष्ठत्वे भवतः नापि च मध्यमांगुलिर-

नामिकाकनिष्ठिकेति बौधायनोक्तो दक्षिणोत्तरपरिध्योः प्रमाणभेदः । एवं च सर्वेषां षट्त्रिंशदंगुलात्मकमेव प्रमाणमिति ज्ञेयम् । इध्मस्य सन्नहनं शुल्वेनैव कार्यं श्रौते दर्शनात् शिष्टाचाराच्च । शुल्वकरणं तु श्रौतसूत्रे, समूलानाममूलानां वा दर्भाणामयुग्धातु शुल्वं कृत्वा प्रागग्रमुदगग्रं वा निदधातीति । अयुग्धातु विषमधातु । धातुः संधिः । अवयव इति केचित् । अत्रायुग्धातु इत्यविशेषश्रवणादिध्मबंधनपर्याप्तं विषमधातुकं शुल्वं कार्यं न तु बर्हिर्बंधनार्थकशुल्ववत् त्रिधातुत्वपंचधातुत्वनियमः । ततः पात्रासादनादि । तदुक्तं गृह्ये, दर्वीं कूर्चमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं येन चार्थः सकृदेव सर्वाणि यथोपपादं वेति । कूर्चः सावित्रीवाचनार्थमासनं, येन चार्थ इत्यनुक्तानामपि प्रयोजनवतामुपसंग्रहार्थम् । सकृदेव युगपदेव सर्वाणि उक्तान्यनुक्तानि च प्रयोजनवंति पात्राणि द्रव्याणि च प्रयुनक्ति यथोपपादं यथासंभवं वेत्यर्थः । यदेकमेकं संभरेत्पितृदेवत्यानि स्युरिति श्रुत्या पित्र्येष्वेकैकस्यैव पात्रस्य संभरणविधानात् पित्र्ये मासिकश्राद्धाष्टकादिष्वेकमेकं सादनीयम् । यत्सहसर्वाणि मानुषाणीति श्रुत्या मानुषेषु युगपत्पात्रसंभरणविधानादुपनयनादिषु मानुषेषु युगपत्पात्रासादनम् । द्वे द्वे संभरतीति श्रुत्यावशिष्टेषु दैवेषु कर्मसु द्वंद्वं पात्रासादनमिति व्यवस्थैव वा यथोपपादशब्दार्थः । कूर्चस्य तूपनयनएवोपयोगः । उत्तरत्र पात्राण्युत्तानानि कृत्वेति विधानादसादने न्यग्बिलता गम्यते । ततो ब्रह्मोपवेशनादि । तदुक्तं गृह्ये, एतस्मिन्काले ब्रह्मा यज्ञोपवीतं कृत्वाप आचम्यापरेणाग्निं दक्षिणातिक्रम्य ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुखउपविशतीति । एतस्मिन्का-

ले पात्रासादनानंतरे काले ब्रह्मर्त्विग्यज्ञोपवीतं कृत्वाप आचम्याग्नेरदूरेणापरभागेन दक्षिणतो दक्षिणेन पदातिक्रम्य ब्रह्मसदनस्य पश्चात्प्राङ्मुखः स्थित्वा स्वसदनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुखउपविशति । एतस्मिन्कालइति वचनं वैदिकेपि पात्रासादनानंतरमेव ब्रह्मणः प्रवेशो नार्वागित्येतदर्थम् । यज्ञोपवीतग्रहणं कर्मांगस्याविकाजिनस्य वाससो वोपादानार्थं पित्र्ये वा तस्य प्राचीनावीतत्वनिराकरणार्थम् । अथ वा यज्ञोपवीतस्यापि प्राधान्यख्यापनार्थं तेन ब्रह्मालाभे तत्स्थाने यज्ञोपवीतं वा स्यात् । अथैकेषामुक्तं छत्रं यज्ञोपवीतं कमंडलुं वेति । अथ वैतस्मिन्कालइति वचनमनित्यः पुरुषो नित्यः काल इति ज्ञापनार्थं तेन च्छत्रादीनामेको वा ब्रह्मणः स्थाने ऽवश्यं स्यादिति । अप आचम्येत्यनेन शुद्धस्यापि कर्मांगं पुनराचमनं विधीयते, अपरेणेत्येतेन पात्रहोमकर्तुरंतरंगत्वं बाध्यते, ब्रह्मणः सदनमासनं तस्मात्तृणं निरस्येत्यर्थः । ब्रह्मेतिवचनम् अन्येषामप्यासनानि संतीति गमयति तेन सर्वैरप्यृत्विग्भिः स्वस्वासने उपविश्यैव कर्मकर्तव्यं न तु केवलं भूमिष्ठैरिति । यजमानेन श्रौते दर्शनात्स्वासनात्तृणनिरसनमपि कार्यम् । ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्येति दर्शनात्तृणमयमासनमिति गम्यते । स्मृतित एव निरसनोत्तरमुदकस्पर्शे सिद्धे पुनर्वचनं श्रौतप्रायश्चित्तार्थम् । एतच्च यज्ञोपवीतकरणादिकं सर्वं स्वकर्म यजमानेन वृतः सन्नेव कुर्यात् 'नावृता याजयेयु' रिति वरणरहितस्य कर्मणि प्रवृत्तिनिषेधात् । ऋत्विक्त्वं तु वरणभरणाधीनमित्यृत्विगधिकरणेमीमांसकैर्विस्तरेण प्रपंचितमस्ति तत्र द्रष्टव्यम् । ततः पवित्रकरणादि । तदुक्तं गृह्ये, समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादे-

शमात्रौ पवित्रे कृत्वा ऽन्येन नखाच्छित्वाद्भिरनुमृज्य पवित्रांतर्हिते पात्रे ऽप आनीयोपबिलं पूरयित्वोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूयोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपि दधातीति । समौ वर्णरूपाभ्यां, दैर्घ्येण साम्यस्य तु प्रादेशमात्राविलनेनैव सिद्धत्वात् । अप्रच्छिन्नाग्रावित्यत्र प्रशब्दो दुर्लक्ष्यसाग्रतानिवृत्त्यर्थः । प्रादेशमात्रौ प्रादेशप्रमाणौ एतादृशौ यौ दर्भौ तौ पवित्रयोग्यौ संस्कारैः करोति । पवित्रशब्दो यद्यपि विशेष्यलिंगोस्ति तथापि पवनसाधने नपुंसक एव दृश्यते द्विवचनं तूद्भूतावयवत्वात् । भूमौ तृणं काष्ठं वांतर्धाय दर्भावग्रे प्रादेशमात्राववशेषयन् तदुपरि धृत्वा तत्र नखादन्येन काष्ठेन वा छित्वा पवनयोग्यौ कृत्वाद्भिरनुमार्ष्टि मूलादारभ्याग्रपर्यंतं सोदकेन हस्तेन मार्ष्टि । एतच्च धूल्यपसारणार्थं तेन धूल्यभावे न कार्यमिति केचित् । अदृष्टार्थं कर्तव्यमेवेत्यन्ये । ततः प्रणीतापात्रं गृहीत्वा पवित्राभ्यामंतर्हिते तस्मिन्प्रणीताप्रणयनपात्रे अप आनीयोपबिलं पूरयेत् । यथा न स्कंदत्युत्पवनादिना तत उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूयोत्तरतोग्नेः सन्निकृष्टतरे देशे दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपि दधातीत्यर्थः । उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामित्यत्र पवित्रग्रहणं हस्तयोरुदगग्रताव्यावृत्त्यर्थम् । समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोतीत्येतस्मिन्कात्यायनसूत्रे देवयाज्ञिकापितृभूतिहारिस्वामिनः । पवित्रयोरेव समानत्वोक्तेश्छेदनेन पवित्रे एव समे कार्ये न तु समप्रमाणौ कुशौ छित्वेत्यत्राग्रहः । भिन्नप्रमाणावपि च्छित्वा समौ कार्याविति तात्पर्यार्थं इति विशेषमाहुः । ततः प्रोक्षणीसंस्कारादि । तदुक्तं गृह्ये, तिरः पवित्रं प्रोक्षणीः संस्कृत्य यथा

पुरस्ताद्बिलवंत्युत्तानानि कृत्वा विशायेध्मं त्रिः सर्वाभिः प्रोक्षतीति । तिरः पवित्रं पवित्रे अंतर्धाय प्रोक्षणीः स-स्कृत्य यथा पुरस्तात्प्रणीतावत् बिलवंति पात्राण्युत्तानानि कृत्वा विषाय विस्रस्येध्मं सर्वाभिः प्रोक्षणीपात्रस्थाभि-रद्भिस्त्रिः सपवित्रेण पाणिना पात्राणि प्रोक्षति। प्रोक्षणीः सꣳस्कृत्येत्येव सिद्धे तिरः पवित्रमिति वचनमितरध-र्मनिवृत्त्यर्थम् । तेन तूष्णीं पात्रस्य त्रिः प्रक्षालनम् अपामा-नयनं करणत्वेन पृथिव्यभिध्यानसमकाले पूरणं प्रणीता-स्विवात्र न भवतीति सर्वाभिरित्यवशेषप्रतिषेधार्थम् । प्रोक्ष-णलक्षणं संग्रहे, उत्तानेन तु हस्तेन कर्तव्यं प्रोक्षणं भवे-दिति । ततो दर्वीनिष्टपनादि । तदुक्तं गृह्ये, दर्वीं निष्टप्य संमृज्य पुनर्निष्टप्य निदधाति संमार्गानभ्युक्ष्याग्नावादधा-तीति । दर्वीमग्नौ निष्टप्य संमृज्य पुनरग्नौ निष्टप्य निद-धाति । जुहूवत्संमार्ग इत्युपदिशति । चरुहोमे उपस्तर-णाभिघारणाद्यर्थं स्रुवस्याप्यपेक्षितत्वात्तस्य च संस्कृतस्यैवो-पस्तरणाभिघारणादिरूपकर्मनिष्पादने योग्यत्वादासादनप्रो-क्षणनिष्टपनसंमार्गादिरूपाः संस्कारा दर्वीवत्स्रुवस्यापि का-र्याः । ते च दर्व्या सहैव । संमार्गस्तु श्रौतस्रुवसंमार्गवत् प्रथममेव कर्तव्यः । निधानं दर्भेष्विति के चित् । संमा-र्गदर्भानद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ प्रहरतीत्यर्थः । अभ्युक्षणलक्षणं संग्र-हे, मुष्टीकृत्वा तु तत्तोयमभ्युक्षणमिति स्मृतमिति । तत आज्यविलापनादि । तदुक्तं गृह्ये, आज्यं विलाप्य पवि-त्रांतर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्योदीचोंगारान्निरूह्य, तेष्वधिश्रित्यावद्योत्य दर्भतरुणाभ्यां प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्नि कृत्वोदगुद्वास्यांगारान्प्रत्यूह्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहा-

रमाज्यं त्रिरुत्पूय पवित्रेग्नावाधायेति । आज्यं वहिरेव विलाप्य द्रवीकृत्य पवित्रांतर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निर्वपेत् । पुनराज्यग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थं तेन गव्यमाज्यं स्यात् । द्रव्यांतरसंसर्गप्रतिषेधार्थं च तेन शोधयित्वोपरि पवनेन ग्राह्यम् । तत उदीच उदग्भागस्थानंगारान्केनचित्काष्ठेन निरूह्य तेषु निरूढेष्वंगारेष्वाज्यमधिश्रित्यावद्योत्य दर्भैरवाचीनज्वालैरुपरि ज्वलयित्वा दर्भतरुणाभ्यां दर्भाग्राभ्यां प्रत्यस्य तस्मिंस्ते प्रास्य उल्मुकेन त्रिः पर्यग्नि कृत्वोत्तरतस्तदुद्वास्य तानंगारांस्तेनैव काष्ठेन प्रत्यूह्य अग्नौ पुनः प्रक्षिप्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहृत्याहृत्योत्पुनाति । एवमत्र क्रमः । आज्यस्थाल्यां पवित्रे पश्चाद्भागमारभ्य प्राग्भागं नीत्वा पुनः पश्चाद्भागमानीयोत्पुनाति । पुनर्द्विरेवमेव श्रुत्यैव प्रत्यगपवर्गतात्र विहितोत्सर्गस्य बाधिका । ब्राह्मणे, पुनराहारम् एवमिव हि प्राणापानौ संचरत इति-पवित्रयोः प्राणापानरूपयोः संचार उक्तः । प्राणो हि प्रागपवर्गं संचरति तस्य मुखनासिकानिरोधेन यतो निरोधः । अपानः प्रत्यगपवर्गं तस्य निरोधोपानद्वारालिंगनिरोधेन यतो दृश्यते, तस्मात्प्राणापानगतिभ्यां क्रमिकाभ्यां पुनराहारे प्रत्यगपवर्गता न निवार्येति । पुनराहारमिति णमुल्प्रत्ययांतं पुनराहारोंगमुत्पवनस्य पुनराज्यग्रहणं नवनीतस्यापि पितृयज्ञउत्पवने पुनराहारधर्मो मा भूदित्येतदर्थम् । अपरे पूर्वमाज्यग्रहणं तूष्णीकेनाज्येनेत्यत्रायमेव संस्कारविधिः । न तु मंत्रवर्जे दार्शपौर्णमासिक इत्येतदर्थमित्याहुः । पवित्रे अग्नावाधायेत्यत्र पुनः पवित्रग्रहणं विस्रस्य पृथग्भूतयोः सहाभ्याधानार्थम् । व्यक्तं च बौधायनीये, पवित्रे विस्रस्याद्भिः

संस्पृश्याग्नावनुप्रहरतीति । यस्तु पर्यग्निकरणे दर्भद्वयोल्मुकयोः समुच्चयो गृह्यकारिकाकृतोक्तः स प्रमाणाभावादुपेक्ष्यः । आज्यनिर्वपणदेश आपस्तंबगृह्ये, अपरेणाग्निं पवित्रांतर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्येति । प्रयोगपारिजाते, अथाज्यस्थालीमादाय तस्यामाज्यं निषिच्य च । उदगग्नेर्निरूढेषु त्वंगारेषु सभस्मसु । विलाप्यैतदधिश्रित्य अवज्वल्य ज्वलत्तृणैः। आज्ये प्रत्यस्य दर्भाग्रे अंगुष्ठपर्वमात्रके इति । अत्रोक्तनिरूढशब्दार्थः स्मृतिदीपिकायां व्याख्यातः। निरूढः स्याद्विभक्तो ऽग्निर्यः परिस्तरणाद्बहिः । अनिरूढः स वै वन्हिर्यः परिस्तृतिमध्यग इति । एतच्च यत्राग्नेः प्रत्यूहनविधानमस्ति तत्परम् । यत्र तु प्रत्यूहनविधानं नास्ति तत्रायतनमध्यएव पृथक्करणं निरूढशब्दार्थः विद्यारण्यश्रीपादोक्तेः । पर्यग्निकरणे तृणनिरसने विशेषमाह संग्रहकारः, पर्यग्निकरणायाग्निमनिरूढाद्यदा हरेत् । बहिर्निरस्य तच्छेषं निरूढाद्यदि योजयेदिति । सुदर्शनभाष्येपि, आज्यसंस्कारार्थानामंगाराणां प्रत्यूहनविधानादप्रवृत्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यतइति न । अवद्योतनपर्यग्निकरणाग्न्योस्तु यदायतनस्थानादुपादानं तदाप्रवृत्तकर्मत्वेन लौकिकत्वात्त्यागः यदा तु निरूढात्तदा तस्मिन्नेव प्रक्षेप इति । ततः परिधिपरिधानादि । तदुक्तं गृह्ये, शम्याभिः परिदधात्यपरेणाग्निमुदीचीनकुंबां मध्यमां निदधाति दक्षिणेनाग्निꣳसꣳस्पृष्टां मध्यमया प्राचीनकुंबामुत्तरेणाग्निꣳसꣳस्पृष्टां मध्यमया प्राचीनकुंबामपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशतीति । शम्याभिः शम्याकृतिभिः, परिधिभिः अग्निं परिदधाति, कथम्, अपरेणाग्निमुदीचीनकुंबां मध्यमां निदधाति कुंबः स्थूलप्रदेशः दक्षि-

णेनाग्निं मध्यमया संस्पृष्टां प्राचीनकुंबां दक्षिणां शम्यां निदधाति। उत्तरेणाग्निं मध्यमया संस्पृष्टां प्राचीनकुबामुत्तरां शम्यां निदधाति। अधरोत्तरभावः परिस्तरणवदत्रापि द्रष्टव्यः। इहाधिकारादेव सिद्धे त्रीण्यग्निग्रहणानि केवलस्याग्नेः संप्रत्ययः स्यात् परिस्तरणस्य मा भूदित्येतदर्थम्। तेनोपर्येव परिस्तरणानामग्नेः परिधिभिः परिधानं कार्यम्, तद्बाह्यत इति। इतरथा पात्रासादनवत् ब्रह्मसदनवच्च बाह्यतः प्राप्नुयात्। दक्षिणोत्तरयोः पुनर्ग्रहणं संस्पृष्टामिति संशब्दश्च अग्नेर्दक्षिणत उत्तरतश्च तयोर्निधानं सम्यक् स्पर्शनेनाधरोत्तरभावश्च यथा स्यादित्येतदर्थम्। इतरथा मध्यमस्यैव दक्षिणत उत्तरतश्च निधानं स्पर्शमात्रं च प्राप्नुयात्। अपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशतीत्येतत्सूत्रं दक्षिणतो यज्ञोपवीत्याचांतः कुमार इत्येतस्मिन्नुत्तरसूत्रेन्वेति। तेन कुमारस्य प्राङ्मुखता, अपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशतीत्येतस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिपरिहारश्च सिद्ध्यति। एतच्च संस्कार्यमात्रोपलक्षणम्। तेन यत्र संस्कार्या पत्नी तत्र तस्या अपि पत्युर्दक्षिणत उपवेशने प्राङ्मुखत्वं भवति। अग्रे उपविश्येति वचनमुपवेशनान्वारंभयोः कालाव्यवधानार्थम्। अथ वापरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशतीति भिन्नं सूत्रं दक्षिणतो यज्ञोपवीत्याचांतः कुमार उपाविश्यान्वारभतइति भिन्नं तत्र पूर्वम् अर्थादाचार्यपरम् उत्तरत्र कुमारग्रहणात् अन्यस्य चासंभवात्। अस्मिन्पक्षे पूर्वसूत्रं कर्मवशेनायं नियम इति ख्यापनार्थं ज्ञेयम्। अग्निग्रहणं त्विह परिस्तीर्णस्याग्नेः संप्रत्ययार्थम्। यत्तु स्मृत्यंतरे उक्तं, त्रिभिश्चैव चतुर्भिश्च पंचभिः षड्भिरंगुलैः। सेचनं परिधींश्चैव स्तरणं पूजनं तथेति। चतुरंगुलात्मकपारिधिपरिधा

नदेशावधिकथनं, यच्च कश्यपोक्तं, नवांगुलप्रमाणेन विधिना परिधीन्न्यसेदिति नवांगुलात्मकपरिधिपरिधानदेशावधिकथनं, तच्छाखांतरविषयं न सत्याषाढसूत्रानुसारिविषयम् । भाष्यकृता परिस्तरणानामुपर्येव परिधिपरिधानस्योक्तत्वात् परिधिपरिधानोत्तरमेव बर्हिरास्तरणं कार्यम्, अन्यथा पवित्राभ्याधानपरिधिपरिधानयोः ल्यपा बोधितस्याव्यवहितानंतर्यस्य बाधापत्तेः । एतेनोत्पवनात्प्रागेव बर्हिस्तरणं कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तं द्रष्टव्यम् । बर्हिरास्तरणोत्तरमाज्यस्थाल्यास्तत्र सादनम् । उपवेषनिरसनं प्रणीतोद्वासनानंतरं ब्रह्मयजमाननिष्क्रमणात्प्रागेव, श्रौते दृष्टत्वात् । प्रणीतोद्वासनस्याक्रियायाम् उत्तरपरिषेकांते । ततः परिषेकादि । तदुक्तं गृह्ये । अथ परिषिंचत्यदितेनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनमनुमतेनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनꣳ सरस्वतेनुमन्यस्वेत्युत्तरतः । प्राचीनं देवसवितः प्रसुवेतिसर्वतः प्रदक्षिणं परिषिच्येध्ममङ्क्त्वाभ्यादधात्ययंतइध्मआत्माजात० समेधयस्वाहेति । अथानंतरम् आचार्यः परिषिंचति सर्वतः सिंचति, कथम्, अदितेनुमन्यस्वेति दक्षिणतोग्नेः प्राचीनमुदकं सिंचाति अनु०स्वेति पश्चादग्नेः उदीचीनमुद०सर०स्वेत्युत्तरतोग्नेः प्राचीनमुदकं सिंचाति सरस्वत इतिच्छांदसे ऱ्हस्वत्वे संबुद्धिलोपो गुणश्च । देवसवितः प्रसुवेति सर्वतः प्रदक्षिणं तमग्निं सिंचाति, सावित्रहोममंत्रस्यादिग्रहणमेतत् । छंदोगानां तथा दर्शनादित्येके, तन्नेत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । अथशब्दः कुमाराधिकारनिवृत्त्यर्थः । सर्वमाचार्यकर्तृकं, यावदुक्तमेव कुमारस्य अवैधत्वात् प्रदक्षिणवचनं प्रत्येकं सर्वत्र मा भूत् सकृदेव परिषेको यथा स्यादित्येतदर्थं परिषिच्यैवमग्निम् इध्ममाज्येन दर्व्याङ्क्त्वा प्रज्वलि-

ताग्नौ हस्तेनाभ्यादधात्ययंतइध्म इत्यनेन मंत्रेण, परिषिच्येति-वचनमवंत्रकेपि परिषेके दक्षिणतः प्राचीनमारभ्य सर्वतः प्रदक्षिणमित्यर्थः परिषेको यथा स्यात् न तु सर्वतः प्रदक्षिणमित्येतावानेवेति ख्यापनार्थं परिषेकेध्माभ्यंजनयोर्मध्ये कर्मांतरप्रतिषेधार्थं च तेन सचरुतंत्रहोमे परिषेकात्पूर्वमेव चरूद्वासनं सिद्धं भवति । संग्रहे समिद्धोमे विशेषः । मूलतः कर्मनाशः स्यान्मध्यतः पुत्रनाशनम् । अग्रेण मुंचतो व्याधिरेकपाणेर्धनक्षयः । मूलमध्यममध्येन समिद्धोमस्य लक्षणमिति । मूलतः मूलेन मध्यतः मध्येन मूलतो मध्यत इत्युभयत्रापि मुंचत इत्येतस्यान्वयः । मूलमध्यमप्रदेशयोर्मध्यभागे धृत्वा समिधो होतव्याः । एतदेव समिद्धोमस्य समिदभ्याधानस्य लक्षणं ज्ञेयमिति । अत्रैकपाणिना समिद्धोमनिषेधेन सव्यपाण्यन्वारब्धदक्षिणपाणिना होमविधिर्गम्यतइति प्रयोगपारिजाते । स्रुवधारणे विशेषो विधानमालायाम् । अग्रे धृतो विनाशाय धृतो मध्ये प्रजाक्षयी । मूले धृतस्तु होतुस्तु मृतिं दद्यात्स्रुवो ध्रुवम् । अग्रान्मध्याच्च मध्ये तु मूलान्मध्याच्च मध्यतः । स्रुवः प्रधार्यो विद्वद्भिः सर्वकार्यार्थसिद्धय इति । अस्यार्थः, दंडस्य पंच भागान्कृत्वा द्वितीयभागे चतुर्थभागे वा स्रुवधारणं कार्यमिति प्रयोगार्णवे । कठिनद्रव्यहोमे तु मुष्टिना धारणं स्रुचः । द्रवद्रव्यस्य होमे तु उत्तानांगुलिभिः स्मृतमिति स्रुवस्याप्युत्तानांगुलिभिरेव धारणम् । एतच्च स्रुक्स्रुवधारणं सौम्यतीर्थेन कार्यं निर्वपणसंप्रस्रवणलाजहोमनित्यहोमान् कायतीर्थेन कुर्याद्दैवेन दैविकं पित्र्येण पैतृकं कमंडलुस्पर्शनं नवान्नप्राशनं स्रुवग्रहणदैविकं सौम्येनाग्नेयेन प्रतिग्रहं कुर्यादितिबौधायनोक्तेः । स्रुवग्रहणं

स्रुगुपलक्षणम्। अत्र दैविकमितिविशेषणात् पित्र्यं स्रुवधारणं पितृतीर्थेनैव। सौम्याग्नेयतीर्थलक्षणं बौधायनेनैवोक्तम्। अंगुलिमूले सौम्यं करमध्य आग्नेयमिति। दर्व्यामप्येवम्। तस्याः स्रुक्स्थानीयत्वात्। तत आघारहोमादि, तदुक्तं गृह्ये। अथ दर्व्या जुहोत्युत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य दर्वीं प्रजापतये मनवे स्वाहेति मनसा ध्यायन्दक्षिणाप्रांचमृजुं दीर्घंसंततं जुहोति दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्येंद्राय स्वाहेति प्रांचमुदंचमृजुमाघारावाघार्याज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे तावंतरेणेतरा जुहोति-युक्तो वह जातवेदः पुरस्तादग्ने विद्धि कर्म क्रियमाणं यथेदम्।त्वं भिषग्भेषजस्यासि कर्ता त्वया गा अश्वान्पुरुषान्त्सनेम स्वाहा।यातिरश्चीनिपद्यसेहंविधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारयाग्नौ संराधनीं यजेस्वाहा। संराधन्यै देव्यै स्वाहा प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहेति। अथेध्माधानानंतरं होमान् वक्ष्यमाणान् दर्व्या जुहोति। अथशब्द इध्माभ्याधानाघारयोःसंबंधार्थः। तेन यत्रयत्राघारौ तत्रैवेध्माभ्याधानं नान्यत्र। तेनापूर्विके इध्माभ्याधानं नेति सिद्धं भवति। एवमिध्माभ्यंजनमपि दर्व्यैव भवतीति च,उत्तरं परिधिसंधिमनु-उत्तरं परिधि संधि मनुलक्ष्य तेन पथा अवहृत्य प्रवेश्य दर्वीं प्रजापतय इत्यनेन मंत्रेण मनसा ध्यायन् अनुच्चारयन्वाचा दक्षिणा प्रागपवर्गमकुटिलं संततमविच्छिन्नं जुहोति आघारयतीत्यर्थः। दर्वीग्रहणं स्थाल्या सहान्ववहृत्य पश्चादुपादाय होमप्रतिषेधार्थं तेन पूर्वमेवोपादाय प्रवेश्याघारायितव्यम्। पूर्ववद्दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य दर्वीम् इंद्राय स्वाहेत्यनेन उत्तराप्रागपवर्गमकुटिलं दीर्घं संततं जुहोति। आघारयति मनसा ध्यायन्निति निवर्तते। तस्मान्मनसा प्रजापतये जुहृवतीतिश्रुत्या प्राजापत्या-

घार एव । तस्योक्तत्वात् । अतो वाचैवाभिघारयति । आघारावाघार्येतिवचनमनंतरोक्तयोर्होमयोराघारसंज्ञार्थम् । तेन ज्योतिष्मत्यग्नौ होमः सर्वेषामिध्मकाष्ठानां संस्पर्शनं च सिद्धं भवति दक्षिणाप्रांचमितिवचनं तिर्यक्त्वनिरासार्थम् । ऋजुमितिवचनं जिह्मत्वनिरासार्थं दीर्घमितिवचनं शास्त्रांतरोक्तस्य द्वेष्यस्य ह्रस्वमितिकल्पस्य निरासार्थं संततमितिद्वेष्यस्य न्यंचं विच्छिनत्तीत्येतस्य कल्पस्य निरासार्थम् । उत्तराघारे ऋजुग्रहणं दीर्घसांतत्ययोरनावश्यकत्वद्योतनार्थम् । आघारे धारायां चादिसंयोग इत्यापस्तंबोक्तविशेषस्वीकारे तु मंत्रारंभसमकालमाघारयोरारंभः । आज्यभागावितिसंज्ञा संव्यवहारार्था आज्यभागांतं कृत्वेत्यत्र अग्नये स्वाहेत्यनेन मंत्रेण अग्नेरुत्तरार्धस्य पूर्वार्धे सोमाय स्वाहेत्यनेन दक्षिणार्धस्य पूर्वार्धे जुहोतीत्युभयत्र शेषः । तावंतरेणेतरा जुहोति तावाज्यभागौ अंतरेण तद्धोमदेशयोर्मध्ये इतरा आहुतीर्जुहोति तावंतरेण जुहोतीत्येतावत्युच्यमाने युक्तोवहेत्यादीनामेव देशसंबंधः प्रसज्येत तन्मा भूत् किं तु सर्वासामेव भवतीत्येवमर्थमितरेतिवचनम् । यातिरश्चीत्येतस्मिन्मंत्रे संराधनीमित्येव पाठः । यजेः सकर्मकत्वादित्येके । संराधनीयजे इत्येव पाठो विभक्तिव्यत्ययादित्यन्ये । निरनुनासिकः पाठोपपाठ एव। भूर्भुवः सुवरितिव्याहृतिभिर्जुहोत्येकैकशः समस्ताभिश्चेति । भूर्भुवः सुवरित्येताभिर्व्याहृतिभिर्जुहोति । एकैकशः एकैकया व्यस्ताभिरित्यर्थः।यथा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा सुवः स्वाहेति भूर्भुवःसुवरितिवचनं व्याहृतिबहुत्वादिष्टपरिग्रहार्थम् । भूर्भुवः सुवरिति सिद्धे व्याहृतिभिरितिवचनमेतासामेवान्यत्र व्याहृतिग्रहणे संप्रत्ययार्थम् । तेन व्याहृतिभिरन्वादधाति व्याहृ-

तिर्भीराकामहमित्येवमादिषु श्रौतेषु स्मार्तेषु चैतासामेव संप्रत्ययः सिद्धो भवति । ननु भूर्भुवःसुवरितिव्याहृतय इत्येतेनैव सिद्धम् । न सिद्ध्यति, तेन आधानएवेष्टपरिग्रहः कृतः स्यादिति । कर्षप्रमाणमाज्यं स्यादिति वचनात्सर्वाहुतिषु कर्षमात्रमाज्यं ज्ञेयम् । अथ कर्मसमृद्धिसंपादकमुत्तरं तंत्रं, तत्र गृह्यम् । इमंमेवरुण, तत्वायामि,त्वन्नो अग्ने,सत्वन्नो अग्ने, त्वमग्ने, अयास्य० भेषजꣳस्वाहा, प्रजापत इत्येषा, यदस्यकर्मणोत्यरी०र्धयिते स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सꣳसक्तामितराभिराहुतिभिर्जुहोत्यत्रैके जयाभ्यातानान् राष्ट्रभृत इत्युपजुह्वति । पुरस्तात्स्विष्टकृताश्चित्तं च स्वाहा चित्तिश्च स्वाहेति जयान् जुहोति चित्ताय स्वाहा चित्तये स्वाहेति वाग्निर्भूतानामधिपतिः समावात्वित्यभ्यातानानस्मिन्ब्रह्मन्नस्मिन्क्षत्र इत्यभ्यातानेष्वनुषजति । पितरः पितामहा इति प्राचीनावीती जुहोत्युपतिष्ठते वर्ताषाडृतधामेति राष्ट्रभृतः पर्यायमनुद्रुत्य तस्मै स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति ताभ्यः स्वाहेत्युत्तरामिति प्राजापत्यायामेषेति वचनं यत्रयत्र सामान्यतः प्राजापत्या विहिता भवति तत्रैषैव ज्ञेयेत्येतदर्थम् । के चित्तु मनसा होमार्थं मन्यंते तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वतीति दर्शनात् । तन्न । एतस्य दर्शनस्याघारविषयत्वात् तस्माद्वाचैव होतव्यं यदस्येत्यनेन स्विष्टकृदाहुतिमग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति इतराभिराहुतिभिरसंसक्तामितिवचनादातिहायेनरा आहुतीर्होतव्यम् । असंसक्ता असंस्पृष्टा । अत्रास्मिन्कर्मणि पुरस्तात्स्विष्टकृतः, एके आचार्याः, जयाश्चाभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तांश्च राष्ट्रभृतश्च, इतिशब्दः समुच्चयार्थः, प्रकारार्थ इत्येके । जयानामभ्यातानानां राष्ट्र-

भृतामनंतरमुपहोमत्वेनोपदेशाज्जयादीञ्जुव्हति प्रधानाहुतिसमीपे जुह्वति । अत्रेतिवचनं वेदाध्ययनार्थत्वेन मुख्यउपनयने एव यथा स्यान्न प्रायश्चित्तार्थोपनयनइत्येतदर्थम् । ननु प्रजापतइत्येषेत्यनंतरमेव अत्रैके जयाभ्यातानान् राष्ट्रभृत इत्युपजुव्हतीत्येतावदेव सूत्रं कर्तव्यं स्विष्टकृतः पुरस्तादनुष्ठानं तु विधानक्रमादेव सिद्ध्यतीति किमर्थं गुरुसूत्रकरणमिति चेन्न । येन कर्मणेर्त्सेदितिवचनात्कर्मसमृद्ध्यर्थं श्रौते गार्ह्ये स्मार्ते च कर्माणि यदि होमः क्रियते तत्र पुरस्तात्स्विष्टकृत एव भवेदिति ज्ञापनार्थत्वात् । अथ किमर्थं जयाभ्यातानानामेव पृथक् समासः न राष्ट्रभृद्भिः सहेति राष्ट्रभृतामपि संति सहचारिण इति ख्यापनार्थम् । के ते, यद्देवा देवहेडनमित्याच्छिद्रकांडपाठितमंत्रकरणका होमाः तेषां साक्षादवचनाद्विकल्पः विद्धे च विकल्पेन यद्देवा देवहेडनमित्यनुवाकेन होमं चतुर्थं बौधायनः । जयादीनां प्रत्येकमनुक्रमणं ज्ञानार्थं विशेषविधानार्थं च । चित्तं च स्वाहा चित्तिश्च स्वाहेति यथापाठं त्रयोदशजयाञ्जुहोति देवासुरा इत्यादिब्राह्मणं चित्ताय स्वाहा चित्तये स्वाहेत्येव चतुर्थ्यंतैर्वा द्वादशभिर्जुहुयात् । अविकृतैव त्रयोदशी । एवमपि शाखांतरेऽस्ति पाठ इत्यवगंतव्यम् । अग्निरित्यष्टादशाभ्यातानान् जुहोति अस्मिन्ब्रह्मन्नित्यादिदेवहूत्यामित्यंतमभ्यातानेष्वनुषजति । पितर इत्येतामाहुतिं प्राचीनावीती जुहोति उपतिष्ठते वानेन मंत्रेण प्राचीनावीती पितॄन् अग्निमित्येके । तन्न । लिंगविरोधात् । ऋताषाडिति राष्ट्रभृतो जुहोति द्वादशैते मंत्रास्तेषु सप्तमोत्तमौ निरनुषंगौ एकाहुतिकौ अवशिष्टाः सानुषंगास्तेषु ये सानुषंगास्तानुक्त्वा तस्मै स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति ताभ्यः स्वाहेत्युत्तरामाहुति-

मित्यर्थः। अत्र त्रिविधेपि राष्ट्रभृन्मंत्राणां विभागे दश पर्यायाः सप्तमोत्तमौ केवलौ इति द्वाविंशतिर्मंत्राः। तत्र ऋताषाडिति यथा पाठमारभ्य तस्मै स्वाहेत्यंते पूर्वाहुतिः केवलं ताभ्यः स्वाहेत्यपराहुतिरित्येकः पक्षः। यथा ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वस्तस्यौष० क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पांतु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति। एवमुत्तरत्र। ऋताषाडिति यथा पाठमारभ्य तस्मै स्वाहेत्यंते पूर्वाहुतिः पुनर्ऋताषाडिति यथापाठमारभ्य ताभ्यः स्वाहेत्यपराहुतिरिति द्वितीयः पक्षः। यथा ऋताषाडृतधा०त्रं पांतु तस्मै स्वाहा ऋताषाडृत० पांतु ताभ्यः स्वाहेति। एवमुत्तरत्र तृतीयः पक्षो ऽग्निमुखप्रयोगे वक्ष्यते। सर्वोपि होमो यज्ञपुरुषस्य जिह्वायामेव कार्यः। अन्यथा करणे दोषश्रवणात्। तदाह संग्रहकारः, यत्र काष्ठं तत्र कर्णौ हुनेच्चेद् व्याधिकृन्नरः। हुनेदित्यार्षं, धूमस्थानं शिरः प्रोक्तं मनोदुःखं भवेदिह। यत्राल्पज्वलनं नेत्रं यजमानस्य नाशनम्। भस्मस्थाने तु क्लेशः स्यात्स्थाननाशो धनक्षयः। अंगारे नासिकां विद्यात् मनोदुःखं विदुर्बुधाः। यत्र प्रज्वलनं तत्र जिह्वा चैव प्रकीर्तिता। गजवाजिप्रणादी तु वन्हिः शुभफलप्रद इति। जिह्वानामान्याह स एव। काळी कराली च मनोजवा च सुलोहिनी या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिंगिनी विश्वरुचिश्च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति। ग्रंथांतरे–सुवर्णा कनका रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा। बहुरूपातिरिक्ता च सप्त जिह्वाः प्रकीर्तिताः। सुवर्णा वारुणी जिह्वा मध्यमा कनका स्मृता। रक्ता चैवोत्तरा जिह्वा कृष्णा याम्यदिशि स्मृता। सुप्रभा पूर्वदिक्जिह्वा ह्यतिरिक्ताग्निगोचरा। ऐशाने

बहुरूपा च जिव्हा स्थानान्यनुक्रमात् । विवाहे वारुणी जिव्हा मध्यमा यज्ञकर्मसु । उत्तरा चोपनयने दक्षिणा पितृकर्मसु । प्राचीना सर्वकार्येषु आग्नेयी शांतिकर्मसु । ऐशानी चोग्रकार्येषु ह्येतद्धोमस्य लक्षणमिति । एतच्चाज्यहोमेष्वेव ज्ञेयम् । तत्राज्यस्य झटिति भस्मीभूतत्वेन तत्र द्वितीयाहुतिप्रक्षेपे दोषाभावात् । न चैतस्य बव्हाहुतिके कठिनद्रव्यहोमे नियमः । असंभवात् । एता जिव्हा एकस्यामेव आज्यभागयोर्मध्यस्थायां ज्वालायां तत्तत्प्रदेशभेदेन ज्ञेयाः ॥

अथोत्तरपरिषेकादि । तदुक्तं गृह्ये, अथ परिषिंचति यथा पुरस्तादन्वमंस्थाः प्रासावीरिति मंत्रांतान् सन्नमतीति । अथाग्निं परिषिंचति यथा पुरस्तात् । अथशब्दः पूर्वैरनुलग्नत्वज्ञापनार्थः । तेन सर्वदर्वीहोमाणामिदमंगं नोपनयनस्यैव । यथा पुरस्तादितिवचनं पूर्वधर्मातिदेशार्थम् । मंत्रांतश्च मंत्रांतश्च मंत्रान्तश्च मंत्रांताः तान् अन्वमंस्थाः प्रासावीरितिसन्नमति । ये त्वनुमन्यस्वेति तानन्वमंस्था इति यस्तु प्रसुवेति तं प्रासावीरिति यथा अदिते ऽन्वमंस्थाः अनु० न्वमंस्थाः स०न्व० देवस० सावीरिति तत्र मंत्रानित्येव सिद्धे अंतग्रहणं देवसवितः प्रसुवेति यावदुक्तमेव समग्रोनादिग्रहणमिति रव्यापनार्थम् । अत्र प्राक्परिषेचनात्के चन धर्मा उक्ता मातृदत्तेन । परिधीन्दर्व्याक्त्वा परिस्तरणेभ्यः किंचिद्बर्हिरादाय तस्य दर्व्यामग्रमाज्यधान्यां मध्यं मूलं चेति प्रस्तरवत्तूष्णीमंक्त्वा तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय प्रस्तरवत्तूष्णीमनुप्रहृत्य त्रिरंगुल्यान्ववदिश्य घ्राणं चक्षुः पृथिवीं च संस्पृश्य परिधीन् क्रमेण प्रहृत्य संस्रावेणाभिजुहोति । अथ परिषेकं कृत्वाग्रेणाग्निं प्रणीताः पर्याहृत्यापरेणाग्निं

निधाय किं चिदुदकमासिच्य पूर्ववत्तूष्णीं मार्जयेत् । ततो ब्रह्मणे यथाश्रद्धं दक्षिणां ददाति ब्रह्मा प्रतिगृह्य प्रतिनिष्क्रामतीति । परिधिप्रहरणोत्तरं प्रयोगवैजयंत्यां नित्यत्वेन प्रायश्चित्तहोम उक्तः । अनाज्ञातत्रयं, त्वंनोअग्ने, सत्वंनोअग्ने, यत इंद्र भयामहे, स्वस्तिदाः, त्र्यंबकं, इदंविष्णुर्व्याहृतिसप्तकमिति । परिध्यंजनादयस्तूष्णीं मार्जनांताः परिषेकरहिता धर्माः कृताकृताः । एवं प्रायश्चित्तहोमोपि । ब्रह्मणे दक्षिणादानं तु नियतमेव । यो ह्यदक्षिणेन यज्ञेन यजेत स यज्ञः प्रक्षामो ऽनायुरुर्वरा समृद्धा देया सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति सूत्रकृता ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाया अप्रदाने दोषस्योक्तत्वात् । प्रक्षामो दग्धः । अनायुरित्यत्र यजमानो भवेदिति शेषः । उर्वरा भूमिः, समृद्धा सस्यवती । अत्र दक्षिणाविशेषस्यानुक्तत्वात् यथाश्रद्धं हेम देयं गौर्वा । छांदोग्यगोभिलगृह्ये तु, पूर्णपात्रं दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात् कंसं चमसं वान्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वा ऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतत्पूर्णपात्रमित्याचक्षतइत्युक्तम् । कृतम् अवहतम्, अकृतमनवहतम् । होमांते वन्हिपूजनमुक्तं स्मृत्यंतरे, गंधपुष्पादिभिर्वन्हिं होमांते परिपूजयेदिति । गंधपुष्पादिभिरित्यनेन पूर्वोपचारनिवृत्तिः क्रियते । वहिरग्निमनुलक्षीकृत्य पूजयेत् । त्रिभिश्चैव चतुर्भिश्च पंचाभिः षड्भिरंगुलैः । सेचनं परिधींश्चैव स्तरणं पूजनं तथेति । स्मृत्यंतरे देशविशेषनियमोक्त्या पूजनबहिर्भावस्याप्युक्तत्वात् । शिष्टानां संप्रदायोप्येवम् । आगमशास्त्रे तु अग्नावेव पूजोक्ता । अयं प्रकारो वैदिकैरिदानीं नानुष्ठीयते । अग्निपूजने आरक्तगंधपुष्पादि वर्जयेदित्यभियुक्ताः । दिव्यप्रकरण-

स्थाग्निपूजने रक्तगंधपुष्पविधानान्न रक्तगंधपुष्पनिषेधः । एतेन ज्ञायतेन्यत्रारक्तगंधपुष्पनिषेध इति । भस्मधारणं ब्रह्मांडपुराणे, स्नात्वा पुंड्रं मृदा कुर्याद्धुत्वा चैव तु भस्मना । देवानभ्यर्च्य गंधेन सर्वपापापनुत्तयइति । अत्राग्नियजमानयोर्मध्ये केनाप्यंतरागमने कृते तत्प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र पराशरप्रायश्चित्तकांडं, द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दंपती गोद्विजोत्तमौ । अंतरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरेदिति । एतद्कर्मकालविषयम् । कर्मकालेषु विशेषस्तत्रैव । होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे । अंतरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति ॥

अथ प्रयोगः । कर्ताचम्य प्राणानायम्य पंचप्रस्थसिकताभिः शर्करास्थ्यादिवर्जिताभिः शुक्लाभिरनार्द्राभिर्होमानुसारेण हस्तमात्रम् अर्धपरिमाणाभिः सिकताभिर्बाहुमात्रमाधिकं वा समचतुरश्रं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं समं वा प्राक्प्रवणाद्यन्यतमएव देशे सुश्लक्ष्णं स्थंडिलं विदध्यात् । प्राक्प्रवणत्वपक्षे पंचांगुलोच्छ्रायः पश्चात् । पुरस्ताच्चतुरंगुलोच्छ्रायः । उदक्प्रवणत्वपक्षे तर्जनीमध्यमान्यतरोर्ध्वांगुलिप्रमाणं त्रेधा विभज्य तदेकांशपरिमितमंशं वर्धयित्वा तदंशचतुर्थांशं स्वचतुस्त्रिंशांशोनं तत्र संयोज्य तावत्परिमितोच्छ्रायो दक्षिणत ऊर्ध्वांगुलिप्रमाणोच्छ्राय उत्तरतः, उदक्प्रवणत्वपक्षे प्राक्प्रवणपक्षवदेव वोच्छ्रायः प्रागुदक्प्रवणत्वपक्षे उत्तरादिशः प्रागर्धे पूर्वस्या दिश उत्तरार्धे चतुरंगुल उच्छ्रायः इतरप्रदेशे पंचांगुलः उदक्प्रवणपक्षवद्वा । ततस्तत्स्थंडिलमक्षतारंगवल्ल्यादिभिः परितोलंकृत्य गोमयेनोपलिप्य शुद्धोदकेन प्रोक्ष्यैकं फलं पुष्पं पर्णं कुशं वा ताम्रशकलयुतं गृहीत्वा तेन

स्थंडिलमध्यप्रदेशे प्रादेशमात्रीः षडंगुलांतरालास्तिस्रः प्राचीरुदगपवर्गास्तथैव तिस्रश्चोदीचीः प्रागपवर्गा रेखा लिखित्वा तद्रेखासाधनमुत्तरतो निरस्याप उपस्पृश्य यस्मिन्कस्मिंश्चिन्महति पात्रे शुद्धोदकं गृहीत्वा तदर्धेन कृत्स्नं स्थंडिलमवोक्षति । न्युब्जेन विरलमुष्टिना जलसेचनमवोक्षणम् । ततो ऽवशिष्टमर्धं जलम् अग्न्यायतनस्योत्तरतः पुरतो वोत्सिच्य उदकस्पर्शप्रणीताप्रोक्षणपरिषेकादिकार्यार्थमन्यच्छुद्धमुदकं तस्मिन्नेव पात्रे आनीय तत्पात्रं स्वस्योत्तरतः संस्थापयेत् । उत्सेचनाभावेप्यावश्यकत्वात्कार्यमेवेदम् । अपोक्षणपात्रे आनयनं नास्ति तस्यैवाभावात् । ततोऽभ्यात्रान्यतमेन खनित्रेणोद्धत्यावोक्षति । उद्धननं सकृत्खनित्रप्रहरणमात्रम् । ततो वाग्यतो भूत्वा तैजसेनासंभवे ऽलेपितेन नूतनेन मृन्मयेन वा पात्रयुग्मेन संपुटीकृत्य सुवासिन्या श्रोत्रियागारादभावे स्वगृहाद्वा प्रदीप्तबह्वंगारमयं निर्धूममग्निमाहृतं स्थंडिलादाग्नेय्यां निधाय समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती अग्निप्रतिष्ठापने विनियोगः भूर्भुवः सुवः इत्यात्माभिमुखं पाणिभ्यामुल्लिखितदेशे द्वितीयाविभक्त्यंततत्तत्कर्मप्रयुक्तनामोच्चारणपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठापयामीति प्रतिष्ठापयेत् । प्रणवांताभिर्व्याहृतिभिः स्थापनपक्षे प्रजापतिर्बृहतीत्यनंतरं प्रणवस्य परब्रह्मऋषिः परमात्मा ऽग्निर्वा देवता दैवीगायत्रीछंद इत्यधिकम् । ततः प्रोक्षितेंधनानि प्रक्षिप्य वेणुधमन्या प्रबोध्योत्थाय जुष्टोदमूना इत्यस्य विश्ववेदवा अग्निस्त्रिष्टुप् प्रतिष्ठापिताग्न्युपस्थाने विनियोगः, ॐजुष्टोदमू० णे इमं० नानि अग्निमुपस्थायोपविश्य चत्वारिशृंगेति मंत्रस्य याज्ञिक्यो देवता । उपनिषदो-

ग्निस्त्रिष्टुप् अग्निध्याने विनियोगः, ॐचत्वारिशृंगा० तो-मरं व्यजनं वामैर्घृतपात्रं च धारयन् । आत्मा० हुताशनः इति ध्यायेत् । यत्राग्निमुपसमाधायेति सूत्रकृद्वदति तत्रोद्ध-ननादिना संस्कृते देशे ऽग्निमाहृत्य स्थापयित्वा होमः का-र्यः । यत्र न वदति तत्र स्वस्थानेवस्थिते परिस्तरणादिवि-धिनैव कार्यः । अग्निज्वलनमुपसमाधानं सिद्धानुवादमेके म-न्यंते । तेषामौपासने कर्तव्यानां समिंधनादीतरत्रोद्धननादी-ति द्रष्टव्यम् । स्थलांतरे केन चिन्निमित्तेन नीतस्य प्रत्य-क्षस्याग्नेः संस्थापने अवरोपविधौ अग्न्यनुगमनप्रायश्चित्तहोम-विधौ चोद्धननादि कर्तव्यमेव ॥

अथाचारप्राप्तमन्वाधानम् ॥ तद्यथा—स्थूलसमित्त्रयमादाय श्रद्धए ३ हि सत्येन त्वाह्वयामीति त्रिरुक्त्वा याः पुर-स्तात्प्र०मारभे, आकूत्यै०निविष्टम् इतिपठित्वा हृदयालंभमु-दकस्पर्शं प्राणायामं च विधायामुकहोमे या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामि । जातवेदसमग्निमिध्मेन यक्ष्ये । आधारहोमे प्रजापतिं मनुम् इंद्रं चैकैकयाज्याहुत्या आज्यभागहोमे अग्निं सोमं चैकैकयाज्याहुत्या सामान्यप्र-धानहोमे जातवेदसमग्निं सं्राधनीं सं्राधनीं देवीं प्र-साधनीं देवीम् अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाज्याहु० इत्युक्त्वा यथोक्ताः प्रधानदेवताः द्वितीयया विभक्त्योल्लि-ख्य तृतीयया विभक्त्या यथोक्तद्रव्यमुल्लिख्य यक्ष्यइति वदेत् । अंगहोमे वरुणं द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्यां यक्ष्ये अग्निं वरुणं चैकयाज्याहुत्या यक्ष्ये अग्निं व०यक्ष्ये२अयासम-ग्निं प्रजापतिं चैकैकयाज्याहु० जयहोमे चित्तं चित्तिं आकू-तम् आकूतिं विज्ञातं विज्ञानं मनः शक्वरीः दर्शं पूर्णमासं

बृहद्रथंतरं प्रजापतिं चैकैकयाज्या हु० अभ्यातानहोमे अग्निं भूतानामधिपतिम् इंद्रं ज्येष्ठानाम०तिं यमं पृथिव्या अधिपतिं वायुमंतरिक्षस्याधिपतिं सूर्यं दिवोधि०तिं चंद्रमसं नक्षत्राणाम०तिं बृहस्पतिं ब्रह्मणोधिपतिं मित्रं सत्यानामधिपतिं वरुणमपाम०तिं समुद्रं स्रोत्यानाम० तिं अन्नꣳ साम्राज्यानामधिपतिं सोममोषधीनामधिपतिं सवितारं प्रसवानामधिपतिं रुद्रं पशूनामधिपतिं, अत्रोदकस्पर्शः त्वष्टारं रूपाणामधिपतिं विष्णुं पर्वतानामधिपतिम् मरुतो गणानामधिपतींश्चैकैकयाज्याहुत्या यक्ष्ये इत्युक्त्वा प्राचीनावीती पितॄन् पितामहान्परानवरांस्ततांस्ततामहानेकयाज्याहुत्या इत्युक्त्वा यज्ञोपवीत्यपउपस्पृशेत् । उपस्थानपक्षे पितॄन् पितामहानित्येतस्य वाक्यस्य नोल्लेखः। राष्ट्रभृद्धोमे ऋताषाडृतधामानमग्निं गंधर्वम् ओषधीरप्सरसऊर्जः सꣳहितं विश्वसामानं सूर्यं गंधर्वं मरीचीरप्सरस आयुः सुषुम्नं सूर्यरश्मिं चंद्रमसं गंधर्वं नक्षत्राण्यप्सरसो वेकुरीः भुज्युं सुपर्णं यज्ञं गंधर्वं दक्षिणा अप्सरसस्तवाः प्रजापतिं विश्वकर्माणं मनोगंधर्वं ऋक्सामान्यप्सरसोवह्नीः इषिरं विश्वव्यचसं वातं गंधर्वं अपोप्सरसो मुदाः भुवनस्य पतिं परमेष्ठिनमधिपतिं मृत्युं गंधर्वं विश्वमप्सरसो भूः सुक्षितिं सुभूतिं भद्रकृतं सुवर्वंतं पर्जन्यं गंधर्वं विद्युतोप्सरसो रुचः दूरेहेतिममृडयं मृत्युं गंधर्वं प्रजा अप्सरसो भीरूः चारुं कृपणकाशिनं कामं गंधर्वं आधीरप्सरसः शोचयंतीः भुवनस्य पतिं चैकैकया० क्ष्ये इत्युल्लिखेत् । अथ वा जयदेवता एकैक०क्ष्ये अभ्यातानदेवताः एकैकया० क्ष्ये राष्ट्रभृद्देवता एकै०क्ष्ये इति समुदितरूपेणोल्लेखः । स्विष्टकृद्धोमे अग्निꣳस्विष्टकृतं एकया हुतशेषाहुत्या यक्ष्ये ।

प्रायश्चित्तहोमे अग्निं तिसृभिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये । अग्निं वरुणं चैकयाज्याहुत्या० अग्निं० यक्ष्ये । इंद्रं मघवंतं इंद्रं वृत्रहणं त्र्यंबकं विष्णुं अग्निं वायुं सूर्यं बृहस्पतिं वरुणं इंद्रं विश्वान्देवांश्चैकैकयाज्याहुत्या वक्ष्ये । संस्रावहोमे वसून् रुद्रानादित्यान् संस्रावाज्येन वक्ष्ये । एता देवता यक्ष्यइत्युल्लिखेत् । सद्यः पक्षे सद्यो यक्ष्य इति अनेकदिनसाध्ये कर्मणि तु एता देवता अद्यतनदिनप्रभृतिषु दिवसेषु यक्ष्ये यष्टाहे इति वदेत् । श्वः प्रभृतिषु दिवसेषु केवलं यष्टाहे इत्येव । प्रधानं कर्म श्व एव चेत् तदा श्वो यष्टाहइत्येव वदेत् । यक्ष्ये यष्टाहे इति प्रयोगो यजमाने कर्तरि, आचार्ये कर्तरि तु यक्ष्यामि यष्टास्मीत्येवं प्रयोगः, सूत्रानुक्तत्वात्प्रायश्चित्तहोमसंस्रावहोमाकरणपक्षे नैतयोरुल्लेखः । ततः समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती अन्वाधानसमिदाधाने वि० भूर्भुवः सुव इत्यन्वाधानसमिधोग्नावादध्यात् । स्वाहाकारमप्यत्रेच्छंति के चित् । अस्मिन्पक्षे प्रजापतयइदं नममेति त्यागः स्थूलसमित्त्रयमादायेत्यारभ्य समिदाधानांतं कर्म आचारप्राप्तं शिष्टैः परिगृहीतत्वाल्लिखितम् । ततः पात्रे जलं गृहीत्वा एष हि देव इत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदोग्निस्त्रिष्टुप् अग्नेः संमुखीकरणे वि० । एष हि देवः प्र० मुखः इतिनैर्ऋतीं दिशमारभ्य वायव्यदिक्पर्यंतं तज्जलं निनयेत् । ततोग्निक्षेत्रात्तद्ब्राह्ममेखलातो वा बहिः समंताद्दशांगुलमितं पचांगुलमितं वा स्थलं कृत्वात्यां प्रागादिदिक्षु प्रागग्रैर्दर्भैः परिस्तृणाति । न्हस्वा उदगपवर्गाः पश्चात्पुरस्ताच्च भवंति । अथवा पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्रा दर्भा दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्राः पौरस्त्यपाश्चात्यपरिस्तरणद-

र्भमूलानामुपरि दक्षिणपरिस्तरणम्,उत्तरपरिस्तरणं तु तदग्राणामधस्तात् । परिस्तरणे चत्वारश्चत्वारस्त्रयस्त्रयो वा दर्भाः प्रागग्रपरिस्तरणपक्षे त्वपारिमिता एव । प्रागुदगग्रपक्षएवायमधरोत्तरभावः । ततो दक्षिणेनाग्निं ब्रह्मायतने दर्भान्वहुलान्प्रागग्रानास्तृणाति । आचार्यस्य होमकर्तृत्वे यजमानोपवेशनार्थमपि ब्रह्मायतनस्य पश्चाद्दासनं कल्पयाति । ततः मयि गृह्णामि यो नो अग्निरिति द्वयोरग्निरग्निस्त्रिष्टुप् । आत्मन्यग्निग्रहणे वि० । ॐ मयिगृह्णाम्य० रागात् । इति द्वाभ्यामात्मन्यग्निं गृह्णीते । आत्मन्यग्निर्गृहीत इति विभाव्य जपतीत्यर्थः । ततोग्नेरुत्तरतः समीपएवोदगग्रान्दर्भान्त्संस्तीर्य तेषु यथाप्रयोजनं साधारणानि वैशेषिकाणि पात्राणि द्रव्याणि च सकृदेव यथोपपादं वासादयेत् । तत्र यज्ञियदर्भाणामग्रभागं प्रादेशमात्रं बर्हिरर्थं प्रच्छिद्याप उपस्पृश्य त्रिधातुना पंचधातुना वा शुल्वेन तद्बध्वा पात्रेष्वासादयेत् । ततो विषमसंधिमत् समसंधिमद्वा प्रदक्षिणं शुल्वं कृत्वा तदुदगग्रं वितत्य तेन पालाशं खादिरं वैकविंशतिदारुकमिध्मं बध्वासादयेत् । अथ वा दर्व्यासादनात्प्राक् इध्माबर्हिषोः सन्नहनमनयोनिधानं च कृत्वा अवज्वलनदर्भासादनात्प्रागेतयोः पात्रेष्वासादनं कुर्यात् । तत्रेध्मस्त्रिभिः परिधिभिः सहैकविंशतिदारुकः भिन्नपरिधिक आहुतिसंख्याकदारुको वाऽरत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा परिधयः शम्याकृतिकाः शुष्का आर्द्रा वा यस्य कस्य चिद्यज्ञियवृक्षस्य। अत्रैव परिधीनां शम्याकृतित्वसंपादनं तत्र मध्यमः परिधिः बाहुमूलमारभ्यानामिकाग्रांतप्रमाणः बाहुमूलमारभ्य मध्यमाग्रांतप्रमाणो मध्यमात् सूक्ष्मश्च दक्षिणः बाहुमूलमारभ्य कनिष्ठिकाग्रांतप्रमाणो

दक्षिणात् सूक्ष्मश्चोत्तरः । अथ वा सर्वेपि समप्रमाणाः कार्याः संस्पर्शस्तूभयपक्षेप्यावश्यकः । एतच्च परिमाणमरत्निमात्रायतनविषयम् । अधिके तु दक्षिणपरिस्तरणानामुपरि मूलमुत्तरपरिस्तरणानामुपर्यग्रं यावता परिमाणेन भवति तावत्परिमितः पश्चिमपरिधिः । इतरौ तु तदनुरोधेन । ततोग्न्यायतनादीशान्याम् अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नामुकशाखाध्यायिनममुकशर्माणममुककर्मणि ब्रह्माणं त्वामहं वृणइति कर्मकुशलं ब्रह्मिष्ठं ब्रह्माणं यजमानो वृणयात्। ब्रह्मा वृतोस्मि कर्म करिष्यामीत्युक्त्वा यज्ञोपवीती द्विराचम्योत्तरेण पात्राणि गत्वाग्निहोमकर्त्रोर्मध्येन दक्षिणेन पादेन दक्षिणातिक्रम्योपवेशनार्थमास्तृतेभ्यो दर्भेभ्यस्तृणमुत्तरतो निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुख उपविशति । इत आरभ्य कर्मकाले वाग्यतः कर्ममना भवेत् । यदि वाग्यमलोपस्तदा इदं विष्णुरिति वैष्णव्यृग्जपं भूर्भुवः सुवरिति समस्तव्याहृतिजपं च कुर्यात् । यस्मिन्कर्मणि होमार्थमन्यो वृतो भवति तत्र यजमानोपि ब्रह्मण्युपविष्टे तस्य पश्चाद्भागे होमकर्त्रा कल्पितादासनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुख उपविशेत् । ब्रह्मालाभे तदासने छत्रं कूर्चं यज्ञोपवीतं दंडं कमंडलुं वा स्थापयेत् । ततः भूमौ तृणं काष्ठं वांतर्धाय समौ साग्रौ अंतर्गर्भरहितौ दर्भौ अग्रे प्रादेशमात्राववशेषयन् धृत्वा तत्र काष्ठेनासिदेन वा छिनत्ति न नखेन । अप उ०। तयोर्मूलमारभ्याग्रपर्यंतं सोदकेन हस्तेनानुमार्ष्टि। ततः प्रणीतापात्रं गृहीत्वा त्रिः प्रक्षाल्य प्रागग्रे पवित्रे तस्मिन्निधाय किं चिदुदकमानीय पृथिवीं करणत्वेन ध्यायन्पुनरुदकेनोपबिलं पूरयित्वांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुदगग्रे सग्रंथिके पवित्रे

धृत्वोत्तानाभ्यां प्रागग्राभ्यां पाणिभ्यां प्रणीतापात्रस्था अपस्त्रिरुत्पूय सव्यपाणिना प्रणीतापात्रं धृत्वा दक्षिणेन तत्पात्रमपिधाय नासिकासमं धारयन् अस्कंदयन् उत्तरेणैव हृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वोदगग्रैर्दर्भैरपिदधाति । ततस्ते पवित्रे अप्रक्षालिते एव प्रोक्षणीपात्रे उदगग्रे निधाय तत्पात्रमद्भिः पूरयेत् । नात्र किंचिदुदकानयनं पृथिव्याः करणत्वेनाभिध्यानं पुनरुदकेनोपबिलपूरणं च प्रणीतावद्भवति । ततस्ता अपः पूर्ववदुत्पूय बिलवंति पात्राण्युत्तानानि कृत्वा इध्मं च विस्रस्य प्राक्संस्थं त्रिः सर्वाभिरद्भिः सपवित्रेण हस्तेन सर्वाणि पात्राणि प्रोक्षति । अमुष्टीकृतेनोत्तानेन हस्तेन जलसेचनं प्रोक्षणम् । ततः स्रुवं दर्वीमासादितान् साग्रान्त्संमार्गदर्भांश्च गृहीत्वाग्नौ दक्षिणहस्तेनैव सहैव निष्टप्य दर्वीं दर्भेषु निधाय सव्यहस्ते स्रुवं गृहीत्वा दक्षिणेन हस्तेन दर्भाग्रैरंतरतोभ्याकारं सर्वतोबिलमभिसंमार्ष्टि दर्भमूलैर्दंडम् । ततः पुनर्निष्टप्य दर्भेषु निधाय दर्वीं; तथैव गृहीत्वा दर्भाग्रैः प्राक्संस्थं पुष्करप्रदेशं संमृज्य दर्भमध्यैः प्रत्यक्संस्थं पुष्कराधोभागं दर्भमूलैर्दंडं च संमृज्य पुनर्निष्टप्य स्रुवस्योत्तरतो दर्भेषु निदधाति । संमृष्टासंमृष्टपात्राणां संसर्जनं न कार्यम् । कृत्स्नसंमार्जनक्रियासमाप्तिपर्यंतमिति के चित् । प्रयोगसमाप्तिपर्यंतमित्यन्ये । तत्र यदि संस्पर्शः पुनरेव निष्टप्य संमृज्यात् स्वेन मंत्रेणेति भरद्वाजोक्तेरसंमृष्टपात्रसंस्पर्शे पुनः संमार्ग एव प्रायश्चित्तम् । ततः संमार्गदर्भानभ्युक्ष्याग्नावनुप्रहरति । मुष्टीकृतेन अवाचीनेन हस्तेन जलसेचनमभ्युक्षणम् । केवलाज्यहोमतंत्रे न स्रुवः । ततो गव्यमाज्यं बहिरेव द्रवीकृत्य पवित्रांत-

र्हितायामपरेणाग्न्यायतनं दर्भेषु स्थापितायामाज्यस्थाल्यां गालितमाज्यं प्रभूतं निरुप्योपवेषेणोत्तरपरिस्तरणाद्बहिरुदक्-दिक्स्थानंगारान्निरूह्य व्यंतान्कृत्वा तेष्वधिश्रित्यायतनस्थाग्नौ प्रदीपितैर्दर्भैरवाचीनज्वालैरुपरि ज्वलयित्वा तान्सव्ये गृ-हीत्वा दक्षिणहस्तेनांगुष्ठपर्वमात्रं दर्भाग्रद्वयमाज्ये प्रत्यस्य तैरेव दर्भै-रन्यैर्वा प्रज्वलितैस्त्रिः पर्यग्नि कृत्वा तानपि दर्भानुत्तरतो बहिर्निरस्याप उपस्पृशेत् । यदातु निरूढाग्नौ प्रदीपनं तदा तत्रैव निरसनं न बहिः । तत आज्यं कर्षन्निवोदगु-द्वास्योपवेषेणांगारानायतनस्थानग्नौ मेलयित्वोदगग्रे पवित्रे धृत्वा ताभ्यामाज्ये पश्चाद्भागमारभ्य प्राग्भागं नीत्वा पुनः पश्चाद्भागमानीयोत्पुनीयादित्येवं त्रिरुत्पूय पवित्रयोर्ग्रंथिं विस्रस्य पवित्रे अग्नावभ्याधाय शम्याकृतिभिः परिधिभि-रग्निं परिदधाति । अपरेणाग्निमुदीचीनकुंबं मध्यमं दक्षि-णेनाग्निं प्राचीनकुंबं दक्षिणम् उत्तरेणाग्निं प्राचीनकुंबमु-त्तरम् । तत्र दक्षिणस्य परिधेर्मध्यमपरिधिमूलस्योपरि मूलं कर्तव्यम् । उत्तरस्य मध्यमपरिध्यग्रस्याधो मूलम् । परिस्तरणा-नामुपर्येव परिधिपरिधानं कर्तव्यम् । ततोऽग्नेः पश्चाद् भूमिं प्रोक्ष्योदगग्रं बर्हिःसन्नहनशुल्वं तत्रास्तीर्य तदुपरि प्रागग्रमु-दगपवर्गं बर्हिरास्तीर्य तत्र स्रुवदर्व्याज्यस्थालीः क्रमेणोदक्सं-स्थं निदधाति । चरुहोमश्चेत् अत्र शृतं चरुमभिघार्योदगु-द्वास्याग्नेः पश्चादाज्यस्थाल्या उत्तरतो बर्हिष्यासादयति । ततोऽग्न्यायतनस्य समंतादंगुलत्रयमितं स्थलं त्यक्त्वा परि-षिंचति । अदितेनुमन्यस्वेति चतुर्णां मंत्राणां वामदेवऋषिः अदितिरनुमतिः सरस्वती देवः सवितेति क्रमेण चतुर्णां देवताः यजूंषि परिषेके विनि० । अदितेनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनं

परिषिंचति । अनुमतेनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनं सरस्वतेनु० स्वेति उत्तरतः प्राचीनं देवसवितःप्रसुवेत्यैशानीमारभ्य सर्वतः प्रदक्षिणं परिषिंचति । ततो दक्षिणेन पाणिना दर्व्याज्यस्थास्थाज्यमादाय भूमिष्ठमिध्मं मूलमध्याग्रप्रदेशेष्वङ्क्त्वा दर्वीं स्वस्थाने निधाय दक्षिणहस्तेनेध्ममादाय मूलमध्यभागयोर्मध्ये तं धृत्वा, अयंतइध्मइत्यस्य वामदेवो जातवेदा अग्निः स्वराट् त्रिष्टुप् इध्माभ्याधाने वि० । अयंतइध्मआत्मा० मेधय स्वाहेति सव्यपाण्यन्वारब्धेन दक्षिणेन हस्तेन प्रदीप्ताग्नौ प्रागग्रमभ्यादधाति । जातवेदसेग्नयइदं० सर्वेषु त्यागेषु अस्यै देवतायै इदं पुरोवर्तिद्रव्यमुत्सृजेन्नममेत्यर्थमनुसंदध्यात् । अन्यकर्तृकेपि होमादौ सर्वे त्यागा यजमानेनैव कार्याः । ततो दर्व्याज्यं गृहीत्वोत्तरं परिधिसंधिमनुलक्ष्य तेन दर्वीं प्रवेश्य प्रजापतये मनवे स्वाहेत्यस्य वामदेवः प्रजापतिर्मनुर्यजुः पूर्वाघारहोमे वि० प्रजापतये मनवे स्वाहेति प्रजापतिं मनसा ध्यायन् मनसैव मंत्रमुच्चारयन् वायव्यकोणमारभ्याग्नेयकोणपर्यंतं संततम् ऋजुं दीर्घं जुहोति । प्रजापतये मनव इदं० । पुनर्दर्व्याज्यं गृहीत्वा दक्षिणं परिधिसंधिमनुलक्ष्य तेन दर्वीं प्रवेश्य इंद्राय स्वाहेत्यस्य वामदेवो विश्वेदेवा इंद्रो वा यजुः उत्तराघारहोमे वि० इंद्राय स्वाहा इति मंत्रं पठन् नैर्ऋतकोणमारभ्यैशानकोणपर्यंतं संततमृजुं दीर्घमासीन एव जुहोति इंद्रायेदं० । उभयत्र सर्वेषामिध्मकाष्ठानामाधाराज्यसंस्पर्शः । यदि शीतवशेन कठिनं चेदाज्यं तदाघारसांतत्यार्थं प्रकृतकर्मसंबंध्यग्निसमीपस्थापनेन विलीनं कुर्यात् । प्रायोगिकास्तु । ताम्रादिनिर्मितेन तदग्निसंतप्तेन दंडेन विलीनं कुर्वंति तद्बहिरग्न्यानयनतद्दंडप्रविष्टतदग्न्यवयवनाशादिदूषणापत्तेरन्या-

यम् । इत्याघारावाघार्य अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्यनयोर्वामदेव ऋषिः अग्निः सोम इतिक्रमेण देवते यजुषी आज्यहोमे वि० । अग्नये० अग्नावुत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति अग्नये इ० सोमाय० अग्नौ दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोति इत्याज्यभागौ हुत्वा तावंतरेणेतरा आहुतीस्तत्तत्कर्मविहितजिह्वायां ज्वालामध्यएव वा जुहोति । युक्ष्वाहीत्यस्य वामदेवो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् । यातिरश्चीत्यस्य वामदेवः संराधन्यनुष्टुप् । संराधन्यै देव्यै स्वाहा । प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहेत्यनयोर्वामदेव ऋषिः संराधनी देवी प्रसाधनी देवीतिक्रमेण देवते यजुषी सामान्यप्रधानाज्यहोमे वि० । युक्ष्वाहजा० गाअश्वान्पु० नेमस्वाहा जातवेदसेऽग्नय इ० । यातिरश्ची० धनीं० यजे स्वाहा संराधन्या इ० । सं०व्यै स्वाहा संराधन्यै देव्या इ० । प्रसा०व्यै स्वाहा प्रसाधन्यै देव्या इ० । व्यस्तानामग्निर्ऋषिः समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्यप्रजापतयः क्रमेण देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छंदांसि सामान्यप्रधानहोमे वि० । भूः स्वाहा अग्नय०, भुवः स्वाहा वायव०, सुवः० सूर्याय०, भूर्भुवः सुवः० प्रजापतय इ० । ततस्तत्तत्कर्मणो वैशेषिकप्रधानहोमं कुर्यात् । तत उत्तराण्यंगानि । इमं मे वरुणेत्यनयोर्विश्वेदेवा ऋषयः वरुणो देवता प्रथमस्य गायत्री छंदः द्वितीयस्य त्रिष्टुप् त्वंनोअग्नइति द्वयोर्विश्वेदेवा ऋषयः अग्निर्वरुणश्च देवता त्रिष्टुप्छंदः । त्वमग्नेअयासीत्यस्य विश्वेदेवा अया- अग्निरनुष्टुप् प्रजापतइत्यस्य प्रजापतिर्विश्वेदेवा वा प्रजापतिस्त्रिष्टुप् उत्तरांगहोमे वि० । इमं मे वरुण०चके स्वाहा० वरुणायेदं० । तत्वाया०षीः स्वाहा वरुणायेदं० । त्वंनोअग्ने०स्मत्स्वाहा अग्नये वरुणायचेदं० । सत्वंनो० अग्नये वरुणाय चेदं० । त्वमग्ने अ० प-

जः स्वा० अयसे अग्नय इ० । प्रजापतेन० णा ःस्वाहा प्रजापतय इ० । इत्यंगहोमः । जयोपहोममंत्राणां विश्वेदेवा लिंगोक्ता देवता यजूंषि उत्तरांगभूतजयोपहोमे वि० । ॐचित्तं च स्वाहा चित्तायेदं० । चित्तिश्च स्वाहा चित्तय इ० चित्या इदमिति वा । आकूतं च० आकूताये० आकूतिश्च० आकूतय इ० आकूत्या इदमिति वा । विज्ञातं च० विज्ञातायै० विज्ञानं च० विज्ञानाये० मनश्च स्वा० मनसइ० शक्करीश्च० शक्वरीभ्य० दर्शश्च० दर्शायेदं० पूर्णमासश्च० पूर्णमासाये० बृहच्च० बृहतइ० रथंतरं च० रथंतराये० प्रजापतिर्ज० वस्वाहा प्रजापतय इदं० अथवा चित्ताय० चित्तये० आकूताय० आकूतये० विज्ञाताय विज्ञानाय० मनसे० शक्वरीभ्यः० दर्शाय० पूर्णमासाय बृहते० रथंतराय इति चतुर्थ्यंतैर्होमः । यथालिंगं त्यागः । अविकृतत्रयोदशो मंत्रः । अभ्यातानोपहोममंत्राणां विश्वेदेवा लिंगोक्ता देवताः यजूंषि उत्तरांगभूताभ्यातानोपहोमे वि० । ॐअग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मि० त्वा ःस्वाहा । अग्नये भूतानामधिपतय इ० इंद्रोज्येष्ठानाम० इंद्राय ज्येष्ठानामधिपतय० यमः पृथिव्या अधि० यमाय पृथिव्या अधिपतय० वायुरंतरिक्षस्याधि० वायवेंतरिक्षस्याधि० सूर्योदिवोधि० सूर्याय दिवोधि० चंद्रमानक्षत्राणाम० चंद्रमसे नक्षत्राणामधि० बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपति० बृहस्पतये ब्रह्मणोधि० मित्रः सत्यानाम० मित्रायसत्यानाम० वरुणोपाम० वरुणायापाम० समुद्रः स्रोत्यानामधिप० समुद्राय स्रोत्यानाम० अन्नंःसाम्राज्यानामधिपतितन्मा० अन्नायसाम्राज्यानामधिप० सोमओषधीनाम० सोमायौषधीनामधि० सविताप्रसवानाम० सवित्रेप्रसवानामधि० रुद्रः पशूनामधिप० रुद्राय पशूनामधि० । अत्राद-

कस्पर्शः। त्वष्टारूपाणामधि० त्वष्ट्रे रूपाणामधि० विष्णुःपर्वतानामधि० विष्णवे पर्वतानामधि० मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावंत्व० मरुद्भ्योगणानामधिपातिभ्य इ०। ततः प्राचीनावीती भूत्वा, पितरः पितामहाः प० हूत्याऽस्वाहा पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्य इ०। ततो यज्ञोपवीत्यप उपस्पृशेत्। उपस्थानपक्षेपि प्राचीनावीतं न स्वाहाकारत्यागौ। एतच्च जीवत्पित्रादेरपि भवत्यनूहेनैव। अन्वारंभकर्त्रापि प्राचीनावीतं कार्यम्। अत्र पत्नी नान्वारभते पितृकर्मत्वात्। राष्ट्रभृदुपहोममंत्राणां विश्वेदेवा लिंगोक्ता देवता यजूंषि उत्तरांगभूतराष्ट्रभृदुपहोमे वि० ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः स इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा। ऋतासाहऋतधाम्नेग्नये गंधर्वायेदं० तस्यौषधयोप्सरसऊर्जोनाम ता इदं ब्रह्मक्षत्रं पांतु ताभ्यः स्वाहा ओषधीभ्योप्सरोभ्य ऊर्ग्भ्यं इदं० स ऽहितो० र्वःस० पातु तस्मै स्वाहा० स ऽहिताय विश्वसाम्नेसूर्याय गंधर्वायेदम्० तस्य मरी० मता० पांतु ता० मरीचिभ्योप्सरोभ्य आयुभ्य इ० सुषुम्नः सू० र्वः स० सुषुम्नाय सूर्यरश्मये चंद्रमसे गंधर्वाये० तस्य नक्षत्राण्य० नक्षत्रेभ्योप्सरोभ्यो बेकुरिभ्यइ० भुज्युः सु० र्वःस० भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गंधर्वायेदं० तस्य दक्षिणा० मता० दक्षिणाभ्योप्सरोभ्यस्तवाभ्य इ० प्रजापतिर्वि० र्वःस० प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गंधर्वाये० तस्यक्सा० मता० ऋक्सामेभ्योप्सरोभ्यो वह्निभ्य इ० इषिरोवि र्वःस० इषिराय विश्वव्यचसे वाताय गंध० तस्यापोप्सर० मता० अद्भ्योप्सरोभ्यो मुदाभ्य इ० भुवनस्य० स्तिऽस्वा० भुवनस्य पत्यइ० परमेष्ठ्यधि० र्वः० परमेष्ठिनेधिपतये मृत्यवे गंध० तस्य

विश्वम०मता०विश्वस्माअप्सरोभ्यो भूभ्य इदं०, सुक्षितिः० वः स०सुक्षितये सुभूतये भद्रकृते सुवर्वते पर्जन्याय गंध० तस्य विद्यु०मता०विद्युभ्योप्सरोद्भ्यो रुग्भ्य इ०,दुरेहेति०वः स० दुरेहेतयेऽमृडयाय मृत्यवे गंध०तस्य प्रजा०मता०प्रजाभ्योप्सरोभ्यो भीरुभ्य इ०,चारुः कृपण०वः स०चारवे कृपणकाशिने कामाय गंध०तस्याधयो०मता आधिभ्योप्सरोभ्यः शोचयंतीभ्य इ०,सनोभुव०यच्छस्वाहा भुवनस्य पत्यइदं०।एते च जयाद्युपहोमा वैकल्पिकाः। ततः यदस्येत्यस्य वामदेवोग्निः स्विष्टकृदत्यष्टिः स्विष्टकृद्धोमे वि० यदस्य क०यित्रे स्वाहा इत्युत्तरार्धपूर्वार्धे पूर्वाहुतितः किंचिद् भूयसीं पूर्वाभिराहुतिभिरसंसृष्टां जुहोति। अग्नये स्विष्टकृत इदं०। संसर्गश्चेत्सर्वप्रायश्चित्तमनाज्ञातादिजपश्च। तत इध्मसंनहनशुल्वं विस्रस्याद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ प्रहृत्य दर्व्या परिधीन्परिधानक्रमेणांक्त्वा परिस्तरणेभ्यः कांश्चिद्दर्भान्त्सर्वान्वा सर्वमास्तृतं बर्हिश्चादाय दर्व्यामग्राण्यनक्ति। मध्यानि मूलानि चाज्यस्थाल्याम्। एवं द्वितीयम्। तृतीयं तु मूलानि मध्यानि चाज्यस्थाल्यामग्राणि दर्व्यामिति। एवमंक्त्वा एकं तृणमक्तेभ्यस्तृणेभ्य उपादाय प्रज्ञातं निधाय अन्यानि दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामुत्तरपरिधिसंधिमनुप्रवेश्य नातिक्रांतान्यग्राणि अनूर्ध्वाग्राणि अंगारेष्वभर्जयंस्तदग्राणि ईषदृजु हस्तं धारयन्नूर्ध्वमुद्यम्य ततोन्यंचमधोध आनीयाधरोत्तरावयवभावेन अंतत आयतने पर्यावर्तयति। तत-स्त्रिरूर्ध्वमायतन एवांजलिनानीत्वाग्नौ क्षिपति। ततः स्थापिततृणं प्रहृत्य त्रिरंगुल्यान्ववादिश्य घ्राणे युगपत्संस्पृश्याऽप उपस्पृश्य तथैव चक्षुषी संस्पृश्याप उपस्पृश्य पृथिवीं संस्पृशेत्। ततो मध्यमं परिधिमग्नौ प्रहृत्येतरौ परिधी द्वाभ्यां हस्ताभ्यां

सहैव प्रहरति। अवांचमुत्तरस्याग्रमंगारेषूपोहति। ततः प्राय-श्चित्तहोमः। अनाज्ञातमितिमंत्रत्रयस्य विश्वेदेवा ऋषयः। अग्निर्देवता। आद्ययोरनुष्टुप् अंत्यस्य त्रिष्टुप्, त्वंनो अग्न इति द्वयोर्विश्वेदेवा अग्निर्वरुणश्च त्रिष्टुप्,यतइंद्रेतिद्वयोर्विश्वेदेवा ऋषयः। इंद्रो मघवान्प्रथमस्य देवता। वृत्रहेंद्रो द्वितीयस्य। आद्यस्य बृहती द्वितीयस्यानुष्टुप्, त्र्यंबकमित्यस्य विश्वेदेवा-स्त्र्यंबकोनुष्टुप्। इदं विष्णुरित्यस्य सोमो विष्णुर्गायत्री स-प्तानां व्याहृतीनां याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयः। अग्नि-र्वायुः सूर्यो बृहस्पतिर्वरुण इंद्रो विश्वेदेवा इति क्रमेण देवताः। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् बृहती पंक्तिस्त्रिष्टुप् जगतीति क्रमेण च्छं-दांसि प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनि० अनाज्ञातं य० थ॑स्वाहा। अग्नये इ०। पुरुषसं० अग्नय इ०। यत्पाक० अग्नय०। त्वं नो अग्ने० स्मत्स्वाहा। अग्नये वरुणाय चेदं०, सत्वं नो अ० धिस्वाहा अग्नये वरुणाय चेदं०। यतइंद्र० हि स्वाहा इंद्रा-य मघवतइ०। स्वस्तिदावि० रः स्वा० इंद्राय वृत्रघ्नइ०। त्र्यंब-कंय० त्र्यंबकाये०। इदंविष्णुर्विच० विष्णवइ०। भूः स्वाहाः अग्नय०। भुवः० वायव०।सुवः० सूर्यायेदं०।महः० बृहस्पतय०, जनः वरुणाये०, तपः स्वा० इंद्राये०, सत्य॑स्वाहा विश्वे-भ्यो देवेभ्य इदं०। यदि नैमित्तिकानि केवलहोमात्मकप्रायश्चि-त्तानि आपतितानि तानि निमित्तानंतरमकृतानि स्युस्ता-न्यत्र कार्याणि। वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः स्वाहा इति परिधिषु संस्रावाज्यं जुहोति वसुभ्यो रु० भागेभ्य इदं०। तत उत्तरपरिषेकः–अदितेन्वमं॑स्थाः अनु० सर० देव० वीरिति परिषेकमंत्रेषु विशेषः। एतेषां मंत्राणामृष्यादि पूर्ववत्। विधि-ना प्रणीतोद्वासनाकरणपक्षे अत्रोपवेषं निरस्येत् भंक्त्वात सं-

प्रदायः । तत्रोपवेषस्य समिद्रूपत्वे समिद्भ्रांत्या समिंधना-दिकार्येंपूपयोगः कृतः स्यात्तं निवारयितुं भंगोयुक्तः । एतस्य स्थूलकाष्ठशकलरूपत्वे तु भंगस्य प्रयोजनाभावेन कर्मोपयुक्त-व्यतिरिक्तलौकिकाग्नौ प्रक्षेपः । ततोग्रेणाग्निं प्रणीताः पर्या-हृत्यापरेणाग्निं निधाय प्रागादिक्रमेण दिक्चतुष्टयऊर्ध्वमधश्च जलमुत्सिच्य भूमावेव शिष्टं जलं निनीयात्मानं पत्नीं च मार्जयित्वा मुखं संमृजीत । यत्तु गृह्यकारिकाकृता उत्सेचनात्पूर्वं प्रणीतापात्रउदकांतरानयनमुक्तं तत्प्रमाणाभावादुपेक्ष्यम्।आचा-र्यकर्तृके होमे यजमानपत्न्योरेव मार्जनं नाचार्यस्य । ततो ब्रह्मणे हिरण्यं गौर्वा पूर्णपात्रं तदभावे चमसपूरितं कांस्य-पात्रपूरितं वा सकृदवहतमनवहतं वा धान्यं फलं वा तत्प्रति-निधिभूतं हिरण्यं वा दक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मा सप्तदशकृत्वो पान्य देवस्य त्वेत्यस्य स्वयंभूः सविता यजुः प्रतिग्रहे वि० देवस्य त्वा० भ्यां प्र०क्षिणेग्नये हिरण्यं तेना० तु इति हिर-ण्यं प्रतिगृह्णाति गोप्रतिग्रहे अग्नये हिरण्यं तेनेत्यस्य स्थाने रुद्राय गां तयेतिमंत्रे विशेषः, तृणं प्रदाय प्रतिग्रहः । अन्य-त्समानम् । देव० णे विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यं तेना०इतिधान्यं प्रतिगृह्णाति । फलप्रतिग्रहे तु उत्तानस्त्वेत्यस्य प्रजापतिरांगि-रसो यजुः प्रतिग्रहे वि०उत्तानस्त्वांगी० तु इति फलानि प्रति-गृह्णाति । अत्रापि सावित्रान्वाधीस्त इति के चित् । सर्वत्र व्यावृत्यप्रतिग्रहणं अधोवायोर्नयनमपाननं प्रतिग्रहमंत्रगतद्रव्य-देवतायै प्रतिग्रहणं नात्मन इति संकल्पो व्यावृत्तिः । प्रतिनि-धित्वेन हिरण्यदाने तु यदीयप्रतिनिधित्वेन दानं तस्य मंत्रः,निष्क्र-यपक्षे उत्तानस्त्वेति प्रतिग्रहः । सर्वेषां तूष्णीमेव वा प्रतिग्रहः । अस्मिन्कल्पे नापाननं गोप्रतिग्रहे तस्यै तृणप्रदानं च नास्ति ।

व्यावृत्यप्रतिग्रहणमपि न भवति । भवतीति के चित् । सर्वत्र प्रतिग्रह आग्नेयतीर्थेनैव, आग्नेयेन प्रतिग्रहं कुर्यादिति बौधायनोक्तेः । करमध्य आग्नेयमित्याग्नेयतीर्थलक्षणमुक्तं तेनैव। पूर्णपात्रलक्षणं सुदर्शनभाष्ये । अष्टमुष्टिभवेत्किंचित्किंचिच्चत्वारि पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षतइति । अष्टमुष्टि भवेत् किंचित्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलैरष्टभिश्चैकः पूर्णपात्र उदीरित इत्याधानवैजयंत्यां पाठः । आगमसारसंग्रहे तु द्वात्रिंशत्पलताम्रेण निर्मितं ताम्रपात्रकम् । तंडुलेन समापूर्य सहिरण्यं सदक्षिणम् । कर्ता वृताय दद्यात्तत्पूर्णपात्रं विदुर्बुधा इत्युक्तं पूर्णपात्रलक्षणम् । छंदोगपरिशिष्टे तु पुरुषाहारपर्याप्तधान्यस्यापि पूर्णपात्रत्वमुक्तम् । एतेषां शक्त्यपेक्षया योजना द्रष्टव्या । यत्र वैशेषिकी दक्षिणा विहिता तत्रापीदं दक्षिणादानं कार्यमिति के चित् । वस्तुतस्तु सौमिकेष्टिपशुबंधेषु प्राकृतान्वाहार्यदानलोप इवैतस्यापि लोपो युक्तः । अत्र वोपदेवनिरसनम् । ततो ब्रह्मयजमानौ यथेतं प्रतिनिष्क्रामतः । एते च धर्मा आघारवत्सु दर्विहोमेषु गृह्यांतरे दृष्टाः कृताकृताः । के चिद्वास्तुबलिकर्मानंतरमेतान्धर्माननुतिष्ठंति । ततः यज्ञनमस्तइत्यस्य विश्वेदेवा यज्ञो यजुः अग्न्युपस्थाने वि० । यज्ञनमस्ते० उपतेनमः इति यजमानो ब्रह्मा चोपतिष्ठते आचार्यर्त्विजामप्युपस्थानम् । अग्ने नयेत्यस्य विश्वेदेवा अग्निस्त्रिष्टुप् अग्निपूजने वि० । अग्नेनय० विधेम इत्यग्न्यायतनात्षडंगुलं स्थलं विहायाग्निं तत्रानुलक्षीकृत्य पूजयेत् । वायव्यां दिशीति संप्रदायः । अग्निपूजने आरक्तगंधपुष्पाक्षतान्वर्जयेत् । आरक्तपुष्पेषु जपापुष्पमेव वा वर्जयेत् । धूपदीपौ वर्जयेदिति कैश्चिल्लिखितं तत्र मूलं न विद्मः । मानस्तो-

9-71

BL
1215
R5B5
1898
v.1

Bhatt, Gopi Nath
Samskararatnamala

[redacted]

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 15 15 11 023 4